Tjärby kyrkogård

Kulturhistorisk dokumentation

Britt-Marie Lennartsson

BEVARANDEPLAN Tjärby kyrkogård, Tjärby socken, Laholms kommun 2014:26

KULTURMILJÖ HALLAND

Omslagsbild: Britt-Marie Lennartsson, framsidan K 2014-76-59,
baksidan K 2014-76-45
Foton: Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland
Text: Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland
Diarienummer: 2012-399

Förord

Våra kyrkogårdar bär på ett rikt kulturarv från gångna sekler och skyddas därför genom kulturminneslagen. Samtidigt är de i bruk och används för begravningar och besöks av anhöriga som vårdar de näras och käras minne. Ibland kan det uppstå motstridiga intressen mellan brukandet och bevarandet. Kyrkogårdsförvaltningarnas begränsade ekonomi ger också ofta upphov till rationaliseringar av skötseln.

Det är därför angeläget att man upprättar bevarandeplaner för kyrkogårdarna i länet. Som grund för en bevarandeplan måste en inventering göras för att identifiera de kulturhistoriska värdena. Den ligger sedan till grund för de riktlinjer som bevarandeplanen ger om kyrkogårdens användning och skötsel.

Det är nödvändigt att bevarandeplanen är förankrad i församlingen och den organisation som förvaltar kyrkogården, för att den skall kunna bli ett viktigt underlag i den fortsatta hanteringen av kyrkogården. Det är också angeläget att bevarandeplanens riktlinjer formuleras i en lättillgänglig folder som var och en kan ta del av.

Vi vill tacka Höks kyrkliga samfällighet för det goda samarbetet och den hjälp vi fått vid utarbetandet av bevarandeplanen för Tjärby kyrkogård.

KULTURMILJÖ HALLAND

Erik Rosengren
Landsantikvarie

Britt-Marie Lennartsson
Bebyggesleantikvarie

ÄLVSÅKER
SLÄP
TÖLÖ
KUNGSBACKA
VALLDA
FJÄRÅS
HANHALS
FÖRLANDA
ONSALA
GÄLLINGE
ÖLMEVALLA
IDALA
LANDA
FRILLESÅS
STRÅVALLA
VEDDIGE
KUNGSÄTER
GUNNARSJÖ
VÄRÖ
KARL-GUSTAV
SÄLLSTORP
GRIMMARED
ÄLVSERED
ÄS
STAMNARED
NÖSS-
LINGE
KÄLLSJÖ
FAGERED
TORPA
SKÄLLINGE
LINDBERG
VALINGE
ROLFSTORP
ULLARED
GÖDE-
STAD
VÄRBERG
HUNNE-
STAD
GRIMETON
SVARTRÅ
GÄLLARED
GUNNARP
TRÄSLÖV
SPANNARP
DAGSÅS
KÖINGE
OKOME
KROGSERED
TVÅÅKER
SIBBARP
LÅNGARYD
JÄLLUNTOFTA
LJUNGBY
ASKOME
KINNARED
MORUP
ALFS-
HÖG
VESSIGE
DRÄNGSERED
FÄRGARYD
STAFSINGE
VINBERG
ÄBILD
TORUP
SÖDRA UNNARYD
ÅRSTAD
FALKENBERG
ASIGE
FEMSJÖ
SKREA
SLÖINGE
SLÄTTÅKRA
EFTRA
GETINGE
RÄVINGE
STENINGE
KVIBILLE
ENSLÖV
BREARED
HARPLINGE
HOLM
ÖVRABY
VAPNÖ
SÖNDRUM
SNÖSTORP
HALMSTAD
TÖNNERSJÖ
TRÖNNINGE
ELDSBERGA
VEINGE
KNÄRED
LAHOLM
YSBY
SKUMMESLÖV
RÄNNESLÖV
HISHULT
HASSLÖV
VÄXTORP

Tjärbykyrkogård

Kulturhistorisk dokumentation och bevarandeplan

Britt-Marie Lennartsson
KULTURMILJÖ HALLAND

Innehåll

Inledning 5
Metod 5
Inventeringen 5
Kulturhistoriskt värde 6
Återanvändning 7
Fotografering 7
Källor 7
Allmän kyrkogårdshistorik 9
De första kyrkogårdarna 9
Skillnad mellan landskapets norra och södra delar 10
Gravarnas placering på de medeltida kyrkogårdarna 10
Vegetationens renande betydelse 10
Förnyelse av kyrkogårdarna i slutet av 1800-talet 10
1900-talet – mot en förenkling 11
Trender i det sena 1900-talet 11
Gravvårdarnas utveckling 12
De äldsta gravvårdarna 12
1800-talet 12
Tidigt 1900-tal 13
1920-talet – protester mot förflackning 14
Modernismen på kyrkogården 14
Trender i dagens gravvårdsutveckling 14
Historik 15
Trakten kring kyrkogården 15
Tjärby kyrka 15
Tjärby kyrkogård 17
En ny kyrkogård? 17
Stigport och inhägnad 17
Wadsjös inverkan 18
Ordningsstadga för kyrkogårdarna 18
Gravkapellet 20
Utvidgning samt senare tiders förändringar 20
Minneslunden 20
Arkeologi 21
Beskrivning av dagens kyrkogård 23
Placering och omgivningar 23
Omgärdning 23
Entréer 24
Planform och gångvägssystem 24
Vegetation 25
Byggnader 26
Gravkvarterens karaktär 26
Gravvårdar på Tjärby kyrkogård 32
Övrigt 34
Sammanfattande karaktäristik 34
Kulturhistorisk bedömning och bevarande förslag 36
Lagstiftning 36
Bevarandeförslag 37
Värderade gravvårdar 37
Generella riktlinjer för Tjärby kyrkogård 40
Generella riktlinjer för gravvårdarna 41
Riktlinjer för de enskilda kvarteren 42
Vård och underhåll av gravstenar 43
Källor 45
Foton 46
Fotnoter 46
Bilagor
1. Inventeringsblanketter
   a. kyrkogården
   b. kvarter
   c. gravvårdar
2. Klassificering av inventerade gravvårdar på Tjärby kyrkogård, gravkarta
3. Klassificering av inventerade gravvårdar på Tjärby kyrkogård, tabell

Inledning

Kyrkogårdar och begravningsplatser kan ge en rik information om hur vårt samhälle sett ut i förfluten tid. Kyrkomiljön är ofta bygdens äldsta kulturmiljö. Den representerar ett religiöst och kulturellt arv men har även en stor miljöskapande betydelse för den omgivande bygden.

Kulturmiljölagen säger att kyrkogårdar skall bevaras och vårdas så att deras kulturhistoriska värde inte förvanskas eller förändras. Regelsystemet lägger idag ett stort ansvar hos förvaltarna för att detta skall efterlevas. En inventering och dokumentation av kyrkogården ger möjlighet till kunskap och inblick i kyrkogårdsmiljön, dess historia och värden. Inventeringen kan verka som underlag för pastoratets eget arbete samt vara till hjälp i kontakten med allmänhet och myndigheter. Rapportens syfte är att precisera kulturhistoriska värden och utarbeta bevarandeförslag för Tjärby kyrkogård och därmed verka som vägledning för framtida skötsel och planering av kyrkogården.

Inventeringen och rapporten är utförd av Kulturmiljö Halland, Hallands länsmuseer på uppdrag av Höks pastorat. Fältarbetet och arbetet med analys och rapport utfördes under 2014-2015 av bebyggelseantikvarie Britt-Marie Lennartsson. Samråd har hållits med Göteborgs stift, Länsstyrelsen i Hallands län samt Höks pastorat. Värdefulla uppgifter har lämnats av Siv Hjalmarsson, Veinge hembygdsförening.

Metod

Sedan början av 1990-talet har en kulturhistorisk inventering genomförts av kyrkogårdar, skyddade av kulturmiljölagen, initierad av Göteborgs kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs stadsmuseum. Metoder, inventeringsblanketter samt diskussioner kring bevarandefrågor och åtgärdsförslag som togs fram i Göteborg har verkat som ett viktigt underlag för Kulturmiljö Halland där vi har utarbetat en metod för Halland. Även *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, utgiven av CGK, Centrala Gravvårdskommittén 2007, har varit grundläggande. Tidigare kyrkogårdsinventeringar från Kulturmiljö Halland har varit underlag för fältarbetet och rapporten om Tjärby kyrkogård.

Inventeringen

Inventeringen och medföljande dokumentation är viktiga delar i arbetet med att få kunskap om kyrkogården och därmed möjligheten att bilda en uppfattning om dess karaktär. Med ledning av inventeringen görs en samlad bedömning av det kulturhistoriska värdet hos kyrkogården som helhet och av dess olika delar i bevarandeplanen.

Inventeringen har bedrivits på två nivåer, se inventeringsblanketter i bilaga 1. Kyrkogården som helhet har inventerats genom en blankett som beskriver anläggningsår, utvidgningar och andra förändringar samt byggnader, gångsystem, vegetation och gravkvarter. De olika beståndsdelarna beskrivs i text på inventeringsblanketter samt i bild genom fotografering. Därefter har de olika kvarteren inventerats och slutligen har en *selektiv inventering* av enskilda gravvårdar bedrivits. I bilaga 2 har gravarna klassificerats som mycket värdefull/klass 1 och värdefull/klass 2 och angivits med olika färger.

Kvartersinventeringen syftar till att ge en översiktlig beskrivning av samtliga delar av kyrkogården. Varje kvarter har inventerats och beskrivits på en förtryckt blankett. Genom kvartersinventeringen skall ett mycket stort antal gravar av varierad ålder och karaktär kunna fångas in.

Vid denna inventering har följande egenskaper tagits med vid beskrivningen: kyrkogårdens plats i landskapet, närmaste omgivningen, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella fornlämningar.

Vid beskrivning av omgärdning och gångsystem samlas information om kvarterets gränser och inre struktur. Beskrivningen om vegetation ger information om vilka träd och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom kvarteret kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur kvarteret anlagts och förnyats. Sist görs en helhetsbedömning av kvarterets kulturhistoriska värde för att sätta kvarteret i relation till andra gravkvarter.

Den selektiva gravinventeringen är en fördjupning av kvartersinventeringen. Samtliga inventerade vårdar har förts in i en tabell där typ av vård, klassificering och motiv till bevarande samt fotonummer angivits, se bilaga 3. Alla gravvårdar som bedömts som mycket värdefulla har dokumenterats med inventeringsblanketter och foton. Dessa beskrivs genom tillkomstår, känt eller uppskattat, material, utformning och eventuella skador på en förtryckt blankett, som kompletteras med foto och

ev. skiss. Även vissa gravvårdar som bedömts vara värdefulla av särskilt intresse har dokumenterats med inventeringsblanketter och foton. Detta gäller först och främst de som är äldre än 1910 samt de som är mer ovanliga och uppbär viss grad av unicitet, dock inte i sådan grad att de är mycket värdefulla.

Syftet med gravvårdsinventeringen är dels att ge ökad kunskap om intressanta vårdar, dels att öka förståelsen och kunskapen om olika exempel på vanliga och ovanliga gravvårdar som finns representerade på kyrkogården. Urvalet av gravvårdar i den selektiva inventeringen har gjorts med utgångspunkt i den klassificering som Centrala Gravvårdskommittén, CGK, presenterat i skriften *Gravvårdar – Allmänna råd för bevarande och återanvändning*, 1998 samt *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar, 2007.*

Mycket värdefulla/klass 1 utgörs av gravvårdar med stort kulturhistoriskt värde som verkligen skall bevaras när gravrätten upphör. De får inte återanvändas och bör bevaras på ursprunglig plats i ursprungligt skick. I huvudsak kommer gravvårdar fram till 1880-talets mitt ifråga för denna klass. Senare tillkomna vårdar kan ev. komma ifråga om de representerar en person av historisk betydelse, ett sällsynt eller historiskt yrke, skildrar en händelse eller sentens eller är tillverkat i ett unikt material.

Det kan finnas en möjlighet att söka kyrkoantikvarisk ersättning för mycket värdefulla (klass 1) gravanordningar, där gravrätten återgått till församlingen och gravanordningen tillfallit upplåtaren, kan räknas som fasta anordningar på begravningsplats. För att ersättning ska kunna beviljas till vård av sådana gravanordningar ska de föras upp på en särskild förteckning ”kulturhistoriskt mycket värdefulla gravanordningar”. Förteckningen ska fastställas av kyrkorådet i samråd med länsstyrelsen. Församlingen ansvarar för att de gravanordningar som förts upp på förteckningen vårdas och bevaras. *(Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning, version 1.1, Svenska kyrkan*)

Värdefulla/klass 2 är de gravvårdar med kulturhistoriskt värde som är värda att bevara med hänsyn till kulturmiljön på hela begravningsplatsen eller är betydelsefulla för ett kvarter, en speciell tidsepok. Denna klass berör främst vårdar från senare delen av 1800-talet fram till mitten av 1950-talet. De är konsthistoriskt eller stilhistoriskt värdefulla, tidstypiska, hantverksmässigt eller tekniskt värdefulla. Dessa vårdar kan återanvändas, utan eller med försiktig omarbetning. De bör bevaras på ursprunglig plats eftersom de är värdefulla genom sin befintliga placering.

Övriga utgörs av övriga gravvårdar utan något högre kulturhistoriskt värde. I denna klass ingår ofta vårdar från de senaste 40 åren, då det är svårt att anlägga ett kulturhistoriskt perspektiv på dessa. De är ännu rikt representerade och har ofta gravrättsinnehavare. Dessa vårdar kan återupplåtas, flyttas och i vissa fall tas bort.

Kulturhistoriskt värde

Kännetecknande för värdefulla gravvårdar är att:

- De har stor betydelse för helhetsmiljön
- De är tillverkade av material och med utformning som kan omarbetas utan att deras kulturhistoriska kvalitet minskas eller förvanskas
- De är konsthistoriskt eller stilhistoriskt värdefulla
- De är tidstypiska i dekorutförandet
- De är hantverksmässigt eller tekniskt värdefulla

Det kan vara svårt att bedöma i vilken grad objekt från vår egen tid uppbär ett kulturhistoriskt värde. Ingen enskild gravvård framställd efter 1950 har i denna dokumentation betecknats som kulturhistoriskt värdefull. Dessa är ännu rikt representerade på kyrkogården och det krävs oftast en tidsperiod på mellan 30 och 50 år för att kunna anlägga ett kulturhistoriskt perspektiv på objektet. Däremot har kvarter som härrör från senare tid bedömts uppbära ett kulturhistoriskt värde som helhet. Kriterier för kulturhistoriskt värde som använts har främst hämtats från CGK: s *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravvårdar*, 2007 och utgörs av:

1. Alla gravvårdar tillkomna före mitten av 1800-taleteftersom de är hantverksprodukter från tiden före den industriella revolutionen. Då så få äldre vårdar finns kvar på Tjärby kyrkogård är denna gräns framflyttad till ca 1890-tal.
2. Gravanordningar från mitten av 1800-talet till funktionalismens genombrott ca 1930 bör ägnad särskild uppmärksamhet, eftersom det även under denna tid finns en hantverksliknande tradition.
3. Gravvårdar som är unika.

4. Gravvårdar som är representativa för sin tid (fram till 1940-talet), helst i gruppsamverkan
5. Gravvårdar som ingår i arkitektoniskt uppbyggd kyrkogårdsdel
6. Alla kors, kedjor och staket av gjutjärn då de är en försvinnande liten rest av unik konstruktionsperiod inom byggnadssektorn.
7. Gravvårdar utförda i lokalt material, tillverkningssätt eller på annat sätt är unika för bygden t ex visar ålderdomliga yrken, utgör unika konstverk, speglar olika samhällsklasser, unika och rika inskrifter eller ett speciellt yrkesskickligt utförande eller skötselstandard t ex ovanliga gravramar, buxbomshäckar.
8. Alla kvarvarande stenramar bör bevaras. Återlämnade stenramar kan återanvändas.

Återanvändning

Varje gravvård bär på sin egen historia knuten till en tidsepok, till tidens stilideal, materialtillgång, bygdens näringar och till de personer över vilka vården är rest. På många håll i landet är det tradition att återanvända stenar, medan det på andra platser är helt främmande. För att bevara de kulturhistoriska värdena men ändå tillåta förändring och utveckling av kyrkogårdarna inom dess nuvarande gränser kan det vara en framkomlig metod att återanvända befintliga gravvårdar. När gravrättstiden gått ut och efterlevande saknas kan det bli kostsamt och tidskrävande för kyrkogårdsförvaltningen att fortsätta bedriva skötsel av vårdarna. Vid sådana tillfällen kan det vara lämpligt att återupplåta gravplatsen och gravvård till en ny gravrättsinnehavare. Återanvändning är även förenligt med kretsloppstänkandet och sparandet av jordens naturresurser för att skapa en hållbar utveckling av vår miljö.

Det är viktigt att omarbetning sker på ett för gravvården tidstypiskt sätt i fråga om bearbetning, utformning och utförande i övrigt. Den befintliga texten kan täckas över med en metallplatta med nya inskriptioner. I vissa fall kan det vara lämpligt att vända på vården och omarbeta baksidan till en ny framsida. Det är främst gravvårdar tillverkade av kristallina bergarter som granit, diabas, gnejs, labrador, porfyr och kvartsiter som är möjliga att omarbeta. Sedimentära bergarter som sandsten, kalksten, skiffer och marmor är olämpliga material att omarbeta och metoder för att omarbeta gjutjärn saknas. För att nå ett fullvärdigt resultat vid omarbetning krävs en högre grad av hantverksskicklighet och stenkunskap än vid nytillverkning.[2]

Fotografering

Fotograferingen har använts i dokumenterande och upplevelsemässigt syfte. Kyrkogården har som helhet dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation och karaktär med mera samt genom detaljfotografering av bland annat omgärdning, entréer och byggnader. Varje enskilt gravkvarter har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta kvarterets karaktärsdrag. Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har skett digitalt. Fotomaterialet är arkiverat hos Kulturmiljö Halland på Bastionsgatan 3, Halmstad.

Källor

Kring kyrkogårdar i allmänhet finns inte mycket undersökt eller beskrivet. Tidigare riktades intresset i första hand mot kyrkobyggnaden och dess historia och först i andra hand mot gravmonumenten. 1919 utkom *Kyrkogårdskonst* av kulturhistorikerna Ambrosiani och Wadsjö som vetenskapligt och metodiskt belyste kyrkogårdens kulturella arv. På senare år har det riktats ett större intresse mot våra kyrkogårdar och det finns idag flera exempel på kyrkogårdslitteratur. För kunskapen om kyrkogårdarnas allmänna historiska utveckling finns bl a artiklar i tidskriften *Kulturmiljövård nr 6/1989* på temat kyrkogårdar. Movium, sekretariatet för den yttre miljön, vid Sveriges lantbruksuniversitet, har gett ut böckerna *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, 1992, som bl a beskriver kyrkogårdarnas historia fram till 1940-talet och *Mellan trädkrans och minneslund*, 2001, som behandlar tiden därefter fram till idag.

Information om kyrkogårdar, gravstenar och kulturhistorisk dokumentation mm har hämtats från *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, utgiven av CGK, Centrala Gravvårdskommittén 2007, *En handbok om - Natursten Gravvårdar* utgiven av Sveriges Stenindustriförbund, 2005, samt *Kyrkogårdshandboken* utgiven av SLU i serien Stad & Land, 2012.

Om de halländska kyrkogårdarna finns ytterst lite skrivet. Den nedan sammanställda historiken bygger därför främst på utvecklingen ur ett riksperspektiv. Kulturmiljö Halland, och andra aktörer inom kulturmiljösektorn, har under de senaste 15

åren dokumenterat ett flertal kyrkogårdar i länet. Förhoppningsvis kan information fyllas på efter hand som övriga halländska kyrkogårdar dokumenteras. Uppgifter om de halländska kyrkobyggnaderna finns samlat i Riksantikvarieämbetes rapport *Halland – Landskapets kyrkor* från 2002.

Information om Tjärby kyrka och kyrkogård har hämtats från bland annat *Bygd att vårda – Program för kulturminnesvård,* Laholms kommun från 1987, utgiven av Laholms kommun och Hallands länsmuseer. Material har även hämtats ur en ev. kommande uppdatering av detta program, vilket är under arbete 2012-2015. Denna uppdatering är framtagen av Catharina Mascher, Kula HB, och Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland.

Det finns även en del hembygdslitteratur som berättar om socknen. Om Tjärby Veinge finns bl.a. annat

Arkivmaterial om Tjärby kyrkogård finns framför allt från omkring 1900 och framåt. Den äldre historien finns det ytterst lite att finna. Arkivmaterial har framför allt hittats i Veinge kyrkas arkiv och landsarkivet i Lund vilka har ungefär samma material, samt ATA: s topografiska samling. Det fanns även några äldre foton i Riksantikvarieämbetets digitala fotosamling; Kulturmiljö Bild. Information om fornminnen är mestadels hämtad från Kulturmiljö Hallands arkiv och FMIS, Riksantikvarieämbetets databas för fornminnen. Kartmaterial har delvis tagits från Lantmäterimyndigheten i Hallands län.

Allmän kyrkogårdshistorik

Varje tid lämnar sina spår likt årsringar på kyrkogården. Olika tiders syn på hälsa och hygien, park- och trädgårdsideal, kyrkans liv och lära, myndighetsförordningar, funktionalitet och ekonomi har styrt kyrkogårdarnas utveckling.[3] Därutöver har varje landsdels speciella förutsättningar i natur, klimat och kultur skapat regionala särdrag. Det finns dock vissa gemensamma drag för kyrkogårdarna i landet, bland annat kransen av träd.[4] Genom den tämligen knappa kunskapen om de halländska kyrkogårdarna bygger den nedan sammanställda historiken främst på utvecklingen ur ett riksperspektiv.

De första kyrkogårdarna

Med kristendomen infördes nya gravritualer och seder i landet, även om de under en övergångsperiod blandades med de gamla hedniska traditionerna.[5] I stort sett har alla de halländska församlingarna funnits sedan medeltiden, och de flesta sockenkyrkorna etablerades troligen redan under 1100-talet.[6]

Området närmast kyrkobyggnaden inhägnades av en stenmur, en timrad hägnad eller ett dike som markerade var den vigda jorden tog vid, där de döda fick sin viloplats. Planterad eller planerad vegetation saknades. Gravmonument av olika slag stod oregelbundet utplacerade på en vildvuxen ängsliknande gräsmatta. Varje produktiv bit jord togs tillvara i det gamla bondesamhället och kyrkogården användes länge som bete för djur. I klockarnas löneförmåner ingick gräsbete för kreatur på kyrkogården ända fram till 1819.[7] I Släps församling i Halland utgjorde det slagna gräset på kyrkogården en förmån för kyrkogårdsarbetaren ännu på 1930-talet.[8]

På eller i anslutning till kyrkogården byggdes ofta klockstaplar, tiondelador där skatten från bönderna, tiondet, förvarades samt benhus där ben förvarades som kommit i dagen vid omgrävningar på kyrkogården. Dessa byggnader anslöt oftast till lokal byggnadstradition.[9]

Skillnad mellan landskapets norra och södra delar

Halland framstod som perifert beläget i riket både under danskt och svenskt styre. Fram till 1800-talet var St. Nikolai i Halmstad den enda riktigt stora och påkostade kyrkan i länet.[10] Landskapet i övrigt präglades länge av knappa förhållanden och kyrkorna var i allmänhet små och enkla.[11] Det är därför troligt att även kyrkogårdarna var enkla med ungefär samma utseende från medeltid fram till tidigt 1900-tal. Så sent som i början av 1920-talet var det ännu bara Fjärås socken som hade en kyrkogård med mer planlagd karaktär av kyrkogårdarna i norra Halland. Kyrkogårdarna var tämligen ovårdade och planer med kvartersindelning, gångar eller gravplacering förekom sällan. De enda gångarna som fanns var de som ledde från kyrkogårdens entréer fram till kyrkan, runt själva kyrkobyggnaden och eventuellt till någon skräpbod. Ibland uppstod situationer där delar av kyrkogården plötsligt blev avstängda av nya gravar. Följden blev att gångstigar uppstod tvärs över gravarna.[12] Olof Eneroth gjorde 1858 en skriftlig beskrivning av landets sockenkyrkogårdar vilken kan stämma väl överens med hur de nordhalländska kyrkogårdarna såg ut.

”*Kyrkan står der skinande hvit i den fugtiga med malört och bolmört och andra skräpbackvexter bevuxna graf-öken. De små svarta trädkorsen* äro det enda, som erinrar om, att man för de aflidnas minne har någon aktning, och mellan dessa är det i det anseende till trängseln temligen svårt att komma fram.”[13]

Vallda kyrkogård, kvarter 1 A (4653 – 32)

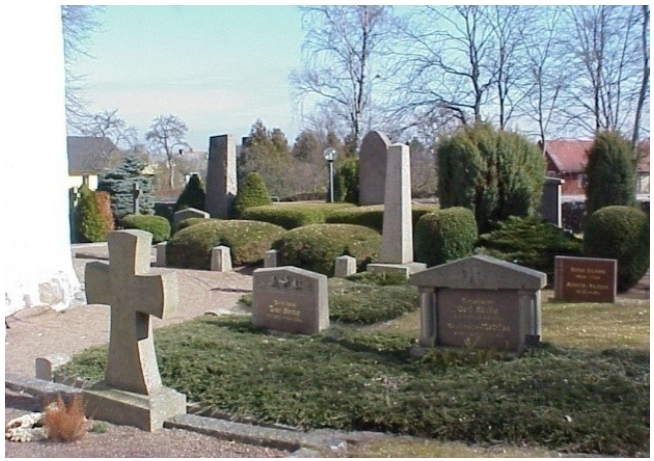

Skummeslövs kyrkogård. 2003

Södra Hallands influenser kom från de gammaldanska landskapen i söder. Liksom i Skåne fick kyrkorna västtorn och senmedeltida valv.[14] Kyrkogårdarna hade krattat grus och gravplatserna inhägnades av låga klippta buxbomshäckar.[15] De klippta häckarna är en kvarleva från renässansens högreståndsträdgårdar som på detta sätt överlevt i folklig form. Typiskt skånskt är även att det inte förekom några enskilda gravar utan kyrkogården delades upp i kvarter där varje hemman i byn tilldelades en plats.[16] Exempel på kyrkogårdar med skånska influenser är Skummeslöv och Våxtorps kyrkogårdar i Laholms kommun.

Gravarnas placering på de medeltida kyrkogårdarna

Under vissa tider begravdes de döda i varv, d v s man började i en ände av kyrkogården och fyllde på i tur och ordning med avlidna tills kyrkogården var fullbelagd. Därefter började man om igen på plats ett. Gravarna markerades i allmänhet inte alls eller med ett enkelt träkors. Samhällets övre skikt krönte sina gravar med stenmonument i form av sarkofager, tumbor, hällar eller stenkors. Under senmedeltiden uppstod även en sed att rika familjer köpte gravplats inne i kyrkorna.[17]

De riktigt förmögna och betydelsefulla familjerna kunde också bygga speciella gravkor i eller i anslutning till kyrkorna. I Halland har adeln aldrig haft samma dominerande ställning som i Skåne och det finns heller inte många gravkor. Mest känt är det Gathenhielmska gravkoret i Onsala kyrka från tidigt 1700-tal. I Våxtorp byggdes ett gravkor 1601 över godsägaren på Vallen och 1670 uppfördes ett gravkor i Abilds kyrka för den förste svenske landshövdingen Liliehök.[18] Det finns även ett gravkor i Tölö kyrka i Kungsbacka kommun. Sambandet mellan smittospridning vid epidemier och begravningar inne kyrkorna blev klarlagt under 1700-talet och försäljning av gravrätter inne i kyrkorna förbjöds 1783.[19]

Vegetationens renande betydelse

1815 beslöt riksdagen att begravningar på kyrkogårdar inne i städer och byar måste upphöra på grund av att de kunde sprida smitta och ohälsa. Nya kyrkogårdar skulle anläggas utanför bebyggda områden och förses med stängsel och trädkrans. Under upplysningstiden på 1700-talet ansågs det vetenskapligt belagt att träd hade en renande effekt på luften och skulle kunna hindra spridning av smittosamma sjukdomar. Vid denna tid kom även en lag om att *”kyrkogårdarna skola väl hållas för deras skull som där vila*.”[20]

I Halland låg redan många kyrkor enskilt eller i utkant av bebyggelse och genom skiftena under 1800-talet spreds dessutom bebyggelsen ut i landskapet, varför lagen från 1815 troligen inte fick något omedelbart genomslag. Trädkransen fick dock visst genomslag, oftast av ask eller pil, även om växtligheten på kyrkogårdarna i Halland även fortsättningsvis länge förblev ytterst sparsam. Detta berodde delvis på det karga och blåsiga klimatet men planteringar kunde också anses som misshushållning med marken och togs ofta bort. Allan Berglund nämner i sin artikel om de nordhalländska kyrkogårdarna från 1922 att: ”*Det är förvånande att iakttaga hur ringa betydelse växtlighetens skönhetsvärde ha för en del personer, som satts att ha hand om våra kyrkogårdar.*”[21] På en teckning från ca 1800 av Varbergs kyrka syns dock relativt höga träd innan för muren runt kyrkogården vilket tyder på att det fanns en sed av trädkrans långt innan lagen 1815.[22]

Förnyelse av kyrkogårdarna i slutet av 1800-talet

Under 1800-talet genomfördes många förbättringar beträffande jordbruket, vilket ledde till höja sin levnadsstandard och ökad befolkningsmängd. De medeltida kyrkorna blev för små trots att de under årens lopp byggts till. Under slutet av 1800-talet uppfördes därför många helt nya kyrkor i länet. I några fall utnyttjades den äldre kyrkans murar, men flera socknar valde helt nya platser för kyrkobyggnaderna med mer iögonenfallande placering i landskapet. Bland annat byggdes nya kyrkor i Gödestad, Hanhals, Ölmevalla, Släp, Falkenberg, Stafsinge, Vinberg och Tjärby.[23] De gamla övergivna kyrkogårdar som ännu finns kvar i en del socknar speglar hur de halländska kyrkogårdarna kan ha sett ut i hundratals år.

1815 hade länsstyrelserna blivit handläggare för ärenden enligt Begravningskungörelsen och skulle godkänna ritningar av planer för kyrkogårdar. Nya kyrkogårdar planlades i allmänhet med stora kvarter med ett symmetriskt nät av vägar och gångar men omgavs ännu av en mur och en trädkrans. Gravarna var i enskild ägo och fick en individuell utformning och placerades längs rätlinjiga gångar.[24] Befintliga kyrkogårdar påverkades troligen först vid utvidgning, som i de flesta socknar blev nödvändig genom befolkningsökningen under seklet.

Senare under 1800-talet uppstod en annan typ av kyrkogård som hade sina rötter i den mer naturliknande och romantiska engelska landskapsparken.[25] Här introducerades många nya arter bland annat hängande träd- och buskarter, så kallade sorgträd och sorgbuskar som hagtorn, gullregn, rödbok, ask, poppel, pil, amerikansk lind.[26] Även städsegröna buskar fick genomslag på kyrkogårdarna så som tuja och cypress.[27] Landskapskyrkogården vidareutvecklades så småningom till s.k. skogskyrkogårdar. De var i första hand influerade av de tyska parkkyrkogårdarna och antog en friare och mer oregelbunden karaktär.[28] S:t Jörgens kyrkogård i Varberg är ett tidigt exempel i länet på skogskyrkogård. Det engelska landskapsidealet fick ett större genomslag på kyrkogårdar i anslutning till städerna medan den symmetriska rätlinjiga stilen ofta levde kvar på landsbygdens sockenkyrkogårdar.[29]

1900-talet – mot en förenkling

Efter andra världskriget inträdde en accelererande massproduktion av stenvårdar och strängare utformningsbestämmelser ledde till minskad variationsrikedom. För att skapa en rationell skötsel av kyrkogårdarna förenklades planteringar till sammanhängande gräsmattor utan genomskärande grusgångar.[30] Även ramar, staket, buxbomshäckar och kedjor som inhägnat de enskilda gravplatserna togs bort och ersattes med gräs. Gamla gravvårdar utan gravrättsinnehavare förflyttades från ursprungsplatsen och staplades vid murkanter eller särskilda uppställningsplatser. Förändringarna har ofta skett etappvis med små åtgärder åt gången. Det samlade resultatet innebär dock en betydande åverkan på kyrkogårdens kulturhistoriska värde.[31] Detta är påtagligt på större delen av kyrkogårdarna i Halland, även om de flesta har något elelr några kvarter av äldre karaktär bevarade. Träden är det formelement som levt kvar men på nya kyrkogårdar, anlagda efter 1970, har trädkransen ofta bytts mot träd i dungar eller solitärträd.[32]

Trender i det sena 1900-talet

I Sverige legaliserades eldbegängelse 1888. Det första krematoriet byggdes vid samma tid, men det verkliga genomslaget för denna metod kom först på 1930-talet.[33] Kremering och gravsättning i urnor istället för kistor har medfört att gravplatserna blivit betydligt mindre liksom gravvårdarna.[34]

Den första minneslunden i Sverige anlades i Malmö 1959, men gravskicket blev allmänt förekommande runt om i landet först på 1970-talet.[35] Idag gravsätts ca 1/3 av alla döda i minneslund. Detta gravskick har upplevts av många som allt för anonymt, vilket medfört nya former av gemensamhetsgravplatser där gravarna markeras, till exempel med små metallplaketter i asklundar eller andra typer av gemensamma monument som block, murar och skulpturer. Det ser även ut som att det kan bli en renässans för familjegravplatsen genom återanvändning av gamla familjevårdar som omarbetas och kompletteras med nya uppgifter, se avsnitt om återanvändning.[36]

Idag är det brukligt att sätta gravrättstiden till 25 år vilket kan skapa en snabbt föränderlig kyrkogård. Därutöver ger den nya begravningslagen större frihet och möjlighet till gravrättsinnehavarna att utforma gravplats och gravvårdar individuellt.[37] Det mångkulturella Sverige börjar också sätta sin prägel på kyrkogårdarna t ex har foton på gravvår-

Vård med foto, Karlsrodelen, Västra Kyrkogården, Halmstad kommun (K5707-28)

En individuellt utformad urngrav, Västra kyrkogården, Halmstad kommun (K5710-15)

dar blivit vanligare liksom rikare utsmyckning och bearbetning av stenarna.[38]

Den muslimska begravningsplatsen i Karlsrodelen, Västra kyrkogården, Halmstad (K5610-10)

Gravvårdarnas utveckling

I tusentals år har vårdar rests över döda av nära anhöriga som velat visa sin aktning och skapa en plats för att bearbeta sorg och saknad eller för att markera platser där viktiga händelser inträffat. Vårdarnas storlek och utformning har präglats av tidens tekniska och ekonomiska förutsättningar.[39]

De äldsta gravvårdarna

(1) De äldsta typerna av kristna gravvårdar i sten är liggande hällar eller stenkistor, så kallade Eskilstunakistor. Dessa typer av vårdar levde kvar i olika former fram till 1800-talet. På 1600-talet var vårdarna rikt ornamenterade eller framställdes som porträtt. Under 1800-talet fick stenkistorna eller tumborna en mer sparsam dekor, oftast med en låghuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan.[40]

De flesta människor hade inte råd att låta tillverka monument i sten. Vanligast var troligen att graven inte markerades överhuvudtaget men det kunde också förekomma träkors, vilket var det absolut vanligaste gravmonumentet fram till mitten av 1800-talet. Dessa är sedan länge förmultnade och har inte lämnat några spår på våra kyrkogårdar.[41]

(2) Förutom träkors förekom det även så kallade dödsbrädor, som härrör från tiden innan kistor började användas. Den döde bars på en bräda till kyrkogården och brädan fick följa med ned i graven. Under 1600-talet kom skicket att ställa upp brädan på graven med den dödes initialer inristade i träet. Så småningom började dödsbrädorna tillverkas i sten i form av stående tunna och sparsamt dekorerade kalkstensvårdar.[42]

(3) Det förekom även enstaka stenvårdar som tillverkats hantverksmässigt av stenhuggare i mjuka bergarter som kalksten och sandsten, ofta från lokala stenbrott.[43] Exempel på detta är de små stenvårdar som står lutade mot kyrkans norra vägg i Släp.

1800-talet

Under slutet av 1800-talet när den industriella utvecklingen möjliggjorde brytning och bearbetning av sten i större skala blev granit det vanligaste materialet för gravvårdar.[44] Framför allt blev polerad svart granit populärt. Stora gravmonument var en statussymbol och storleken ökade med familjernas förmögenhet. Släktgravar fick ofta påkostade inhägnader i form av stenstaket eller stenstolpar med kättingar.[45]

(7, 8) Under 1840-70-talen möjliggjorde den industriella tekniken gjutning av järn istället för smide och gravvårdar av gjutjärn fick en glansperiod.[46] Vårdarna fick oftast formen av ett kors eller staket som målades svart, grönt eller grått med försilvring eller förgyllning av vissa partier.[47]

Sedan slutet av 1700-talet hade gravvårdarna präglats av nyklassicismens stränga stramhet.[48] (5) Senare under 1800-talet blev obeliskformade gravvårdar på massiv sockel en vanlig typ samt höga gravstenar med grovhuggna sidor och polerad framsida. Stenfirmor gav ut gravvårdskataloger som spreds över landet vilket minskade de lokala traditionerna som dittills funnits.[49] (4) Andra exempel på gravvårdar från denna tid är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta.[50]

(6) Romantiken fick också ett visst genomslag och i slutet av 1800-talet kom nationalromantiken och skandinavismen, som visade sina fornnordiska rötter genom resta bautastenar med imiterande runskrift och grovhuggna ytor oftast av natursten. Jugendstilen medförde gravvårdar formade bland annat som stubbar med slingrande blomrankor.[51]

Vid slutet av seklet blev det vanligare med individuella gravar istället för familjegravar. Den döde fick en egen personlig gravvård som pryddes med namn, yrkestitel, födelse- och dödsdag och kanske även ett bibel- eller psalmcitat.[52] Det fanns en rik ikonografi för dekoren av gravvårdarna. Några exempel är:

Korset = Kristi uppståndelse
Lagerkransen = evigt liv, odödlighet
Eken = materialet i Kristi kors, helig enligt gammal keltisk tro
Palmkvisten = martyrernas seger över döden
Rosen = den kristna kärleken som är osjälvisk, återhållsam och mild [53]

Tidigt 1900-tal

(9) Stilidealen från 1800-talet levde kvar in på 1900-talet. Några nyheter fick dock genomslag som råhuggen granit där en sköld eller platta slipades fram för inskriptioner. I slutet av 1800-talet hade det blivit modernt med exklusiva och ovanliga stenarter med polerad yta. Dessa stenarter och stenfirmornas kataloger medförde att det redan i början av 1900-talet blivit ovanligt med stenar av lokal karaktär. På 1910-talet kom en helt ny typ av stenar som var lägre, kraftigare och bredare och som bearbetades till en enhet med stenramen.

Illustrationerna är hämtade från Lundby kyrkogårdar, kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 9.

Exempel på gravvårdar från olika tidsperioder hämtade från Göteborgs kyrkogårdar. Siffrorna i anslutning till gravvårdarna hänvisar till avsnittet"Gravvårdstyper".

Vanliga dekorer var stenkulor och urnor för blommor.[54] Vid den här tiden blev det vanligt att gamla gravstenar fördes bort när kyrkogården var fullbelagd.[55]

Många av de traditioner kring vårdandet av gravar som finns idag har sina rötter i sent 1800-tal, bland annat seden att sätta levande blommor på gravarna. Till att börja med gällde det främst barns och ungdomars gravar. Kring sekelskiftet blev det även vanligt att lägga kransar på gravarna. Tända ljus på gravarna hade länge varit brukligt vid jultid men sedan 1930-talet har det även förekommit allmänt på allhelgonahelgen och idag brukas traditionen året runt.[56]

1920-talet – protester mot förflackning

Många ansåg att industrialismen medfört sämre smak och sänkt nivå av den goda gravvårdskulturen. 1919 utkom *Kyrkogårdskonst* av Harald Wadsjö, en inventering av gamla kyrkogårdar och gravvårdar i Sverige, där författaren propagerade för en god gravvårdskultur. Samfundet för Hembygdsvård engagerade sig också och ordnade en utställning på Skansen 1928 med gravvårdar tillverkade av landets ledande stenfirmor och ritade av konstnärer och dåtidens stora arkitekter som Markelius, Asplund och Lewerentz.

(10) Stockholmsutställningen 1930 innebar genombrottet för funktionalismen. I utställningen fanns även en särskild gravvårdsavdelning. Den nya typen av gravvårdar fick en klassiserande prägel men med ett striktare formspråk. Enkla former, släta ytor, stående kvadratiska eller rektangulära stenar ev med dekor av bladrankor, facklor, urnor.[57]

Modernismen på kyrkogården

(11) Goda utsikter uppstod därmed för en utveckling av framtidens gravvårdskultur. Depressionen under mellankrigstiden och det därpå följande andra världskriget stoppade utvecklingen och fick också långtgående konsekvenser för stenindustrin vilket medförde begränsat utrymme för konstnärlig utveckling. Efter andra världskriget fattade många kyrkogårdsnämnder beslut om att införa maximihöjd på gravvårdar vilket skapade en ny stil på gravvårdarna med låga, breda, ytterst homogena stenar. Denna typ av gravvård levde sedan kvar i flera årtionden. Kataloger med olika typstenar spreds vilket gav samma långa likformiga rader av stenar på kyrkogårdar över hela landet.[58]

Kremering och gravsättning i urnor istället för kistor medförde mindre gravplatser och därmed även mindre vårdar. Höjder på 30-50 cm blev inte ovanligt vilket begränsade möjligheter till inskriptioner på stenen. Idag finns därför ytterst sällan titel eller annat som berättar något om den döde. Under mellankrigstiden hade diabas återigen blivit en populär sten till gravvårdar.[59] Under 1960-70-talen blev granit i alla färger populärt och typografin förenklades ytterligare.[60]

Många ansåg att efterkrigstidens utveckling innebar en utarmning och förflackning av god gravvårdskultur varför tävlingar och utställningar genomfördes för att höja kvaliteten på gravvårdskulturen och ta fram nya gravvårdar former i nya material och former.[61]

Trender i dagens gravvårdsutveckling

Efterkrigstidens strama enkla gravvårdsideal levde kvar fram till 1970-80-talen, men vid denna tid inträdde en förändring i utvecklingen som fortsatt in på 2000-talet. (12) Några utmärkande drag för senare tiders utveckling är:

- Asymmetriska fria former på stenarna.
- Natursten, gärna råhuggna och oregelbundna med karaktär så nära det naturliga som möjligt.
- Kristna symboler har ersatts av symboler som ofta saknar någon egentlig betydelse som blommor, gärna rosor eller liljekonvaljer, fåglar, landskap t ex solnedgångar eller träd.[62]
- Granit är den absolut vanligaste stensorten.[63] Även gnejs och diabas är vanligt förekommande. Något ovanligare är marmor, skiffer och täljsten. Stenen kommer sällan från lokala stenbrott.[64]
- Sverige är idag på väg mot ett mångkulturellt samhälle vilket även ger avtryck på våra kyrkogårdar i form av andra religioners ikonografi, foton och rikare färgstarkare smyckning.

Historik

Trakten kring kyrkogården[65]

Tjärby kyrkby har medeltida anor och var redan tidigt en stor by, även om socknen är den minsta i Höks härad och bara omfattar fyra jordregisterenheter utöver kyrkbyn. Stora delar av socknen utgjordes vid 1600-talets mitt av frälsehemman. Kyrkbyn, ibland kallad Stora Tjärby, omnämns 1468 som *Tiärby* och i äldsta jordeboken 1646 upptas så många som tio hela hemman. Dessa finns även med i landsbeskrivningen 1729. Under tidigt 1800-tal fanns 18 åbor i byn. Även Daggarp nämns 1468 (*Dagorp*), men var en betydligt mindre by med fyra hemman upptagna i jordeboken 1646 och nio åbor ca 1820. Lilla Tjärby var ursprungligen en del av Tjärby (kyrk)by, men tillhörde sedan 1600-talet Laholms socken (*Lilla Tierbÿ* 1646, då två hemman upptas).

Tjärby socken var under 1700-talet fullständigt trädlös. Åkerjorden var sandig och mager och såväl ängen som utmarken bestod nästan uteslutande av tuvig, sandig ljungmark. Socknen redovisas som en strandsocken, med sanddrivor långt upp på torra land. Sandflykten tycks ha tilltagit under 1700-talet, till följd av skogens försvinnande på de intensivt betade utmarkerna. 1818 skrivs t.ex. följande om Tjärby socken: *”Der man för 40 år sedan fiskade gäddor, är nu ett af flygsanden igenfyldt fast land”*. Än idag ser man ren sand i åkrarna kring Tjärby, på vilka främst potatis och majs numera odlas.

Tjärby kyrkby och Daggarp storskiftades 1811. Bebyggelsen i området har ännu kvar mycket av sin äldre agrara karaktär. Kyrkbyn utmärker sig genom den sammanhållna bebyggelsen med ovanligt fina och välhållna gårdar från 1800- och tidigt 1900-tal. Gårdarna har ofta välbevarade bostadshus av salsbyggnadstyp och stora ekonomibyggnader i tegel och trä. En äldre gästgiveribyggnad finns ännu kvar i byn med anor från 1770-talet. Här finns även det gamla tingshuset i Höks härad kvar precis norr om kyrkan. 1863 fick byn en egen skola, belägen några hundra meter sydväst om kyrkan, men den byggnaden revs 1963. Småskola fanns då även i Daggarp.

Gamla Tjärby kyrka, vykort från 1906, http://www.bygdeband.se/?post_type=attachment&p=670907, 2015-02-25

Mellan Tjärby och Lilla Tjärby i söder ligger utskiftade gårdar på rad längs vägen mot Laholm. Gårdarna har stora manhusbyggnader, s.k. salsbyggnader i sekelskiftets träbyggnadstradition. Längs vägen norrut mot Daggarp är bebyggelsen mer småskalig och utspridd. Byggnaderna här har haft olika viktiga funktioner inom det äldre jordbrukssamhället, bl.a. småskola, tvätteri och mejeri. Många byggnader är byggda i tegel, troligen från tegelbruket som en gång fanns i Genevad. Ett udda inslag i bebyggelsen är Nebotornet, byggt 1926

Äldre välbevarad bebyggelse i Tjärby kyrkby.

Tjärby kyrka bygd 1906-1907 i jugendstil. Foto från 1918 taget av Sigfrid Gunnäs, Kulturmiljöbild, Raä, arkivsignum K 1 C:247 Tjärby, bildbeteckning 1850-3.

av grosshandlare Joel Persson. Han anlade även en park runt om 1925. Tornet skulle fungera som sommarbostad, Namnet Nebo har biblisk förebild i berget Nebo varifrån Mose och Israels barn såg in i Kanaans land. Från Nebortornet kunde man se spirorna på 24 kyrkor.[66]

I en dalgång vid Genevadsån, på byn Elestorps bys ägor, anlades ett sockerbruk i Genevad 1906. Platsen var lämplig då även järnvägen gick förbi här och en station kunde anläggas. Syftet var att öka odlingen av sockerbetor och stoppa emigrationen. Genevad blev ett ekonomisk centrum för den omgivande bygden, för råvaruproducerande bönder, och många arbetstillfällen skapades både i odling och fabrik. Arbetskraft rekryterades även från skogsbygden. Det fanns även tegelbruk i samhället som bidrog med byggnadsmaterial till fabriksbyggnader och tillhörande anläggningar som direktörsvilla, tjänstemannavillor, station, skola mm. Sockerbruket lades ned redan 1931 efter 1920-talets ekonomiska avbräck. I samma lokaler startades AB Svenska Textilverken 1937, vars specialitet var s k cottolin; en blandning av lin och bomull. Även om fabriken byggdes ut på 1950-talet med färgeri och personalen ökade från 150 till 250 personer lades produktionen ned 1956.[67]

Än idag ser landskapet kring Tjärby och Daggarp i stora drag ut som det gjorde för omkring hundra år sedan. En påtaglig förändring utgör dock nya dragningen av väg 15, vilken dramatiskt inverkat på miljön kring framför allt Tjärby kyrkby samt norra delen av Daggarp. Den nya vägen balkar på ett olyckligt sätt av bebyggelsen längs gamla landsvägen från dess marker i öster, där bl.a. Ramshall, Örelidsgravfältet, flera gravhögar samt gamla galgbacken i Daggarp ligger. Dessa områden öster om väg 15 ingår därför inte i nya kulturmiljöområdet. Ytterligare ett modernt inslag utgör de vindkraftverk som uppförts mitt ute i åkermarken på Lilla Tjärbys marker.

Tjärby är av riksintresse för kulturmiljövården, KN 39, enligt miljöbalken med motivering: Förindustriell centralort och sockencentrum med sannolik kontinuitet ända sedan bronsåldern. (Fornlämningsmiljö), kyrkbybebyggelse från 1700-1900-tal, tegelkyrka (1906), tingshus i timmer från 1700-talet, gästgiveri från 1850 vid den gamla kusthuvudvägen. Omgivande odlingslandskap med stor koncentration av fornlämningar, storhögar och resta stenar. I området ingår även: Nebo-parken med utsiktstorn (urspr. sommarbostad) uppfört 1926 på Veingehöjden intill Trehögarna.[68]

Tjärby kyrka

Den medeltida kyrkan i Tjärby anses jämte Ysbys och Laholms tegelkyrkor ha en koppling till kungamakten och den tidiga sockenindelningen kring kungsgården Lagaholm och (därefter) staden Laholm. Kyrkan var byggd i tegel och sten och var åtminstone sedan tidigt 1700-tal försedd med ett trätorn. Dagens kyrka i Tjärby byggdes 1906-07, när den medeltida kyrkan revs. Kyrkan, som är ritad av stockholmsarkitekten Erik Lallerstedt, är en av få kyrkor i Sverige som representerar en såväl ut- som invändigt konsekvent genomförd och mycket välbevarad jugendstil och är mycket välbevarad såväl exteriört som interiört.

Den är byggd i tegel, vilket är kännetecknande för husbyggandet runt Laholm vid denna tid, där Tjärby tegelbruk i Genevad levererade tegel till en lång rad byggnationer. Byggnaden består av ett rektangulärt långhus med rakt avslutat korparti och vidbyggd sakristia i nordost. Kyrkan har en utpräglad vertikalitet med brant sadeltak och ett högt västtorn vilket avslutas med en hög, spetsig spira. Samtliga tak är belagda med skiffer. Fasaderna är putsade i grått och rusticeras av en sockel av kvaderhuggen sten. Murarna stöttas av kraftiga strävpelare och upp till kyrkan leder monumentala stentrappor. De rundbågeformade fönstren och portalerna framhävs genom omfattningar i grå sten och rött glaserat tegel.

Interiören är enhetlig, ljus och avskalad och harmonierar i stil med exteriören. Det vitputsade kyrkorummet täcks av ett likaså vitputsat kryssvalv med gjutna anfanger. Altartavla, predikstol och dopfunt har bevarats från den gamla kyrkan, medan läktare, bänkinredning och altarring i mörkbetsat trä härstammar från 1906-07. Interiörens ursprungliga dekorationsmåleri är övermålat och orgeln utbyttes på 1960-talet. Den smäckra bänkinredningen är karaktärsskapande för kyrkorummet.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- Kyrkogårdens staket, stiglucka, bårhus, träd krans, häckar, gångar och kvartersindelning.
- Den mycket välbevarade exteriören.
- Interiörens jugendprägel med bevarad inredning.
- Äldre inredning.[69]

Tjärby kyrkogård

Kunskapen om den äldsta kyrkogården i Tjärby är liten. Det finns inga fysiska spår kvar av den äldre kyrkan och kyrkogården kvar. Det har dock funnits en kyrka i Tjärby sedan medeltid, kanske så långt tillbaka som till 1100-talet. Det har därmed funnits en kyrkogård här under hundratals år. De många gravhögarna och gravfältet i närheten vittnar om att platsen varit ett vilorum för de döda än längre tillbaka i tiden. Det finns även en uppgift om att kyrkogården utvidgats 1860 och att man då tog bort en gravhög.[71] På ett vykort från 1906, se föregående uppslag, på den gamla kyrkan syns att kyrkogården var inhägnad av en fin mur i natursten med en smidesgrind och en tät trädkrans.

En ny kyrkogård?

Tjärby kyrka revs och ersattes med en ny 1906-1907. I en tidningsartikel i Sydhalland 1 oktober 1907 står om att invigningen av den nya kyrkogården närmar sig och att omfattande planteringar har gjorts och ett mindre ekonomihus har byggts för plats åt likvagnen.[72] Det finns några foton från när kyrkan var relativt nybyggd som vilka visar en kal byggarbetsplats runt kyrkan. Troligen utplånades en del av den äldre kyrkogården i byggandet.
På foton från 1918 skymtar dock en nyplanterad trädkrans. Det ser också ut som att kyrkan ligger på en liten höjd, vilket inte går att uppleva så tydligt idag.

Stigport och inhägnad

Det fanns troligen en önskan om att återskapa en värdig inhägnad för kyrkogården. Medel till en stiglucka skänktes av en fröken Tjerner i Laholm, till hennes hemsocken Tjärby. Arkitekt Alfred Weiss-

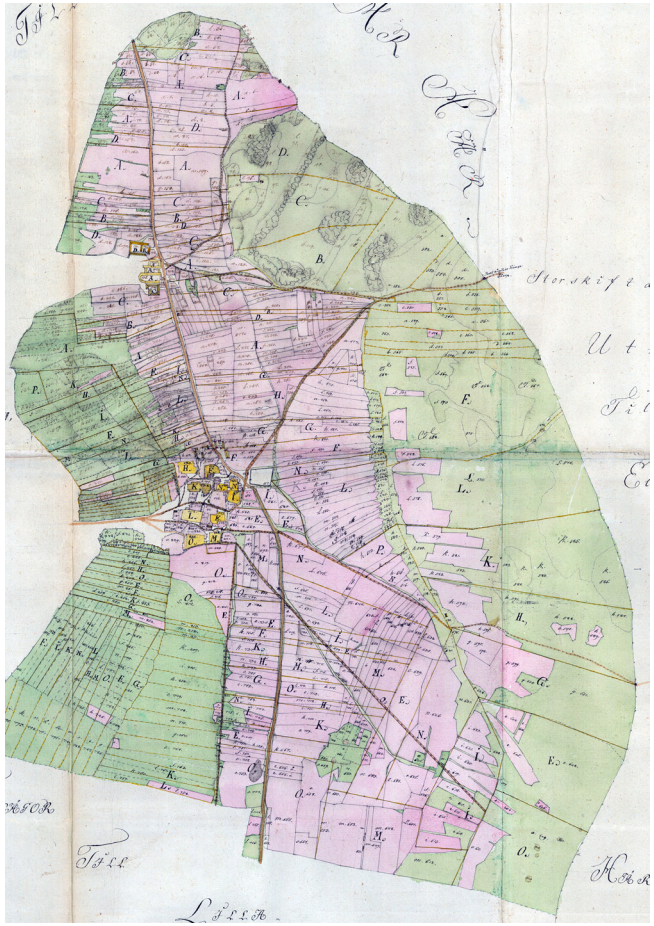

Storskifteskartan över Tjärby by och Daggarp från 1811, med båda byarna belägna nära inägogränsen. Från bytomterna löper breda fägator ut mot utmarken i väster. I det långsträckta åkergärdet (rosa ytor) syns tendenser till bandparceller. I kartbilden ser man också flera av gravhögarna (prickade runda cirklar). Akten M67-7:3 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Foton på Tjärby kyrka 1918 tagna av Sigfrid Gunnäs, Kulturmiljöbild, Raä, arkivsignum K 1 C:247 Tjärby, bildbeteckning 1850-1, 1850-2.

berger, Malmö, ritade ett förslag till kyrkport, som godkändes av kungliga byggnadsstyrelsen 1927. Den byggdes på en grund i gjuten betong, stomme i helbränt tegel som murades med kalkbruk och isolerades från grunden av asfalt. Utsidan putsas med samma puts som kyrkans fasad och sockeln kläddes med natursten som likt kyrkan. Portöppningen ramas in av sandsten, vilken skjuter ut ca 1,5 cm från den putsade muren. På marken i porten lades kalkstenshällar.[73] I öppningen sattes en grind av smide, vilken blymönjats och målats med svart oljefärg. Portalen passade dock inte samman med den befintliga inhägnaden. Kungliga byggnadsstyrelsen godkände även förslaget på inhägnad: järnstaket mellan rappade betongpelare runt kyrkogården enligt Weissenbergers ritningar.[74] Inhägnaden byggdes av arbetslösa, eller nödhjälpsarbete som det kallades på denna tid. Järnstaketet var framställt på orten. Pelarna kröntes av skifferplattor.[75]

Wadsjös inverkan

Hur kyrkogården såg ut innanför inhägnaden vet vi inte, mer än att den troligen var mycket oregelbunden och oplanerad. Arkitekt Harald Wadsjö anlitades dock för att genomföra en del förbättringar av kyrkogården redan på 1930-talet. Han gjorde en ritning över ordnandet av kyrkogården mellan den västra ingången och kyrktrappan i tornet, vilket bl.a. innebar att marken skulle sänkas vid den västra fasaden. Det innebar att trappan och sockeln på kyrkan behövde kompletteras, med granit hämtad i Söndrum.[77]

Wadsjö mätte sedan upp Tjärby kyrkogård på 1943, för att bringa ordning i den äldre oregelbundna strukturen. Han gjorde samma arbete på Veinge kyrkogård.[78] Det finns en arbetsbeskrivning från 1948 för en indelning av kvarter 1 vilket innebar att marken skulle jämnas och delas in av häckar av Kinesiskt oxbär, *Cotoneaster dielsiana*, samt johannesört, *Hyperi cumpatulum Henryi*, och en pelarformad thuja, *Thujacolumnia* som skulle bli 2 m hög.[79]

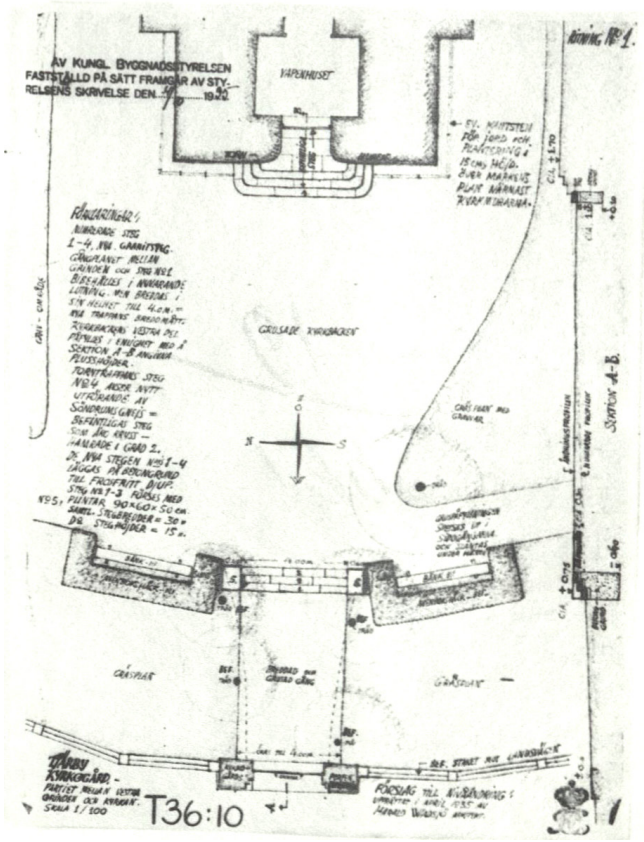

Ritning över placering av stigport till Tjärby kyrkogård, ATA

Ordningsstadga för kyrkogårdarna

Wadsjö upprättade förslag på bestämmelser, vilka troligen var de som antogs. Denna ordningsstadga, vilken även upprättades för Veinge och Mästocka kyrkogårdar av Wadsjö, har påverkat utformningen av gravarna och kyrkogårdarna. Här fanns en tydlig strävan efter en enhetlighet, ordning, att ge intryck av grönska och liv.

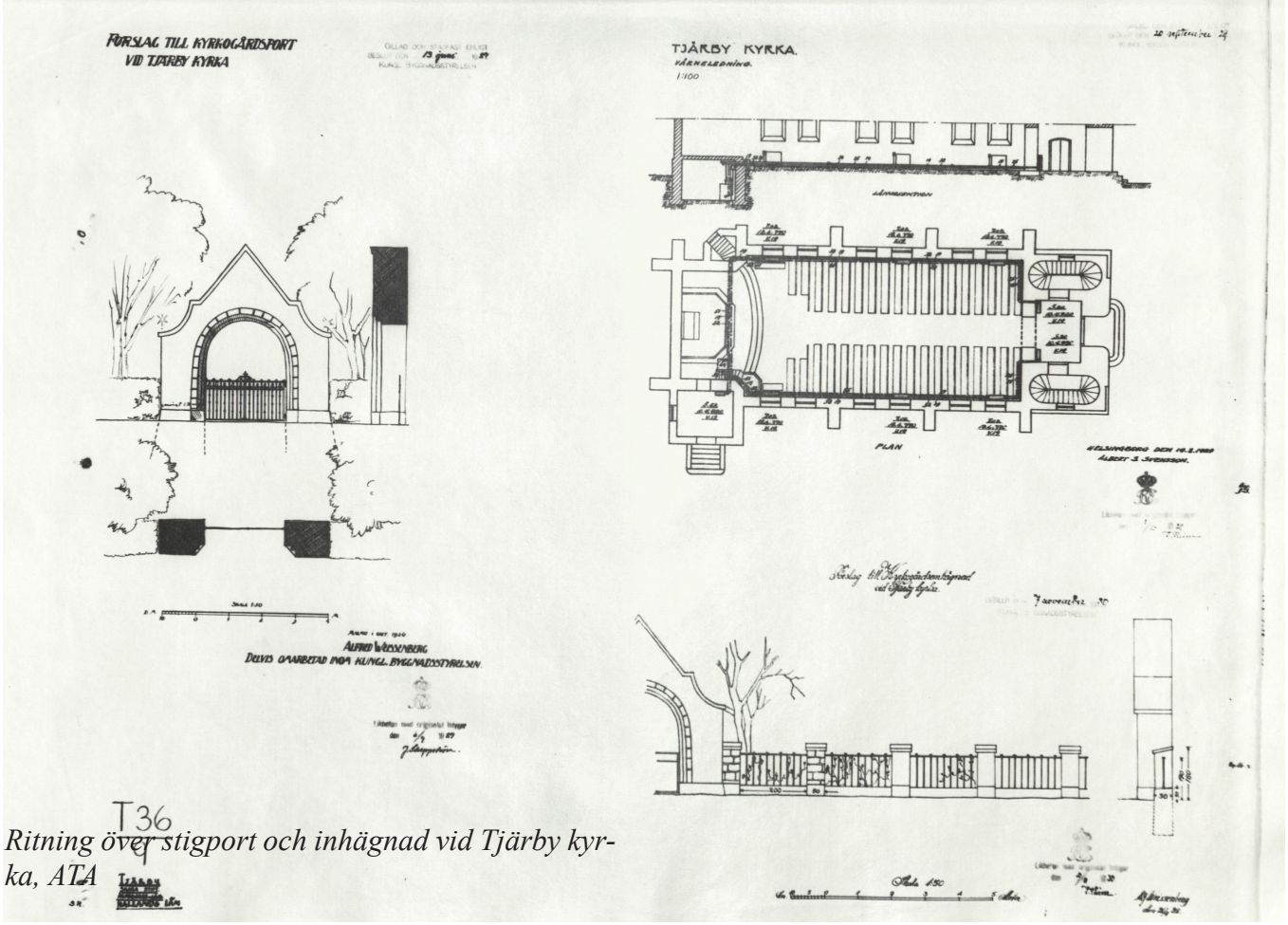

Ritning över stigport och inhägnad vid Tjärby kyrka, ATA

Harald Wadsjö

Nils Harald Mauritz Wadsjö(1883-1945) var utbildad arkitekt och hans meritlista vittnar ett stort intresse för kyrkogårdar och gravvårdar. Det var därmed en mycket meriterad och insatt arkitekt som bidragit till utformningen av kyrkogårdarna i Veinge, men även i Mästocka och Tjärby. Wadsjö utbildade sig vid Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm 1909-1911 och Kungliga Akademien för De Fria Konsterna 1912-1914. Han var anställd i Stockholm hos Fredrik Lilljekvist 1905-1908, hos Gustaf Lindgren 1908-1912, hos Isak Gustaf Clason 1913 och därefter egen verksamhet. Han var Arkitekturminnesföreningens arkivarie 1913-1916, anställd vid Stockholms kyrkogårdsnämnd 1917-1919. Han författade en del skrifter så som Kyrkogårdskonst, 1918 (red)., Lustgården, 1927, Kyrkogårdskultur, Gravkonst, 1930 (red)., Svenska trädgårdskonsten, 1930-1931 (redaktör och medarbetare) och artiklar rörande kyrkogårds- och gravkultur. Han står bakom en mängd kyrkogårdar bl a i Stockholm, Härnösand, Uppsala, Karlskrona, Hedemora, Falkenberg och Göteborg, samt har ritat upp mot 300 gravar, bl a Monteliusgraven i Stockholm. Han stod även bakom restaurering av kyrkor, bl a i Steninge, Snöstorp och Söndrum, alla i Halland.[76]

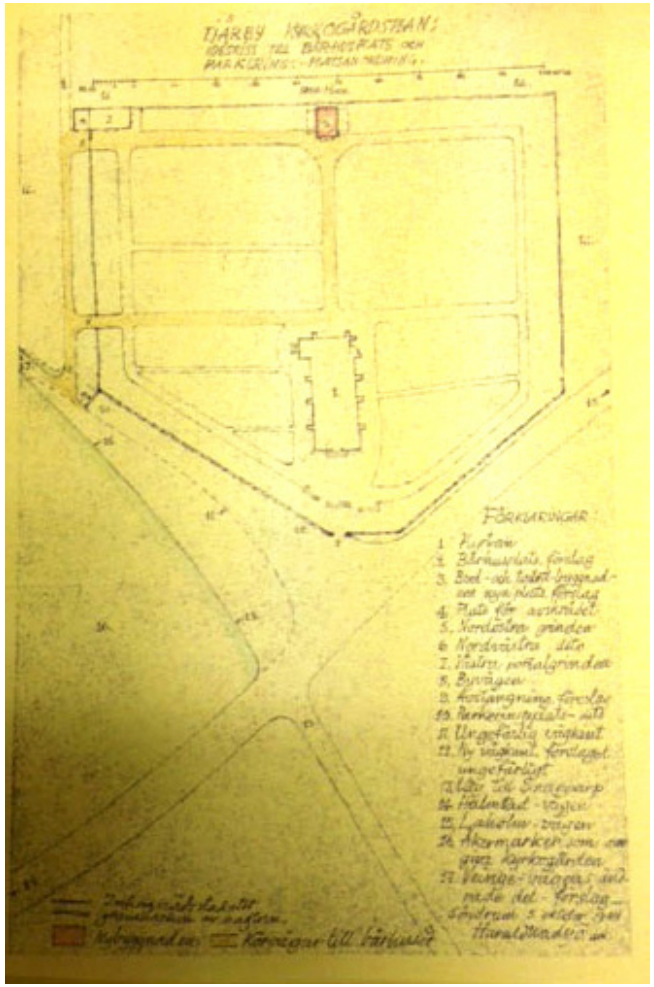

Ritning över Tjärby kyrkogård, H. Wadsjö, Veinge kyrkoarkiv, Tjärby.

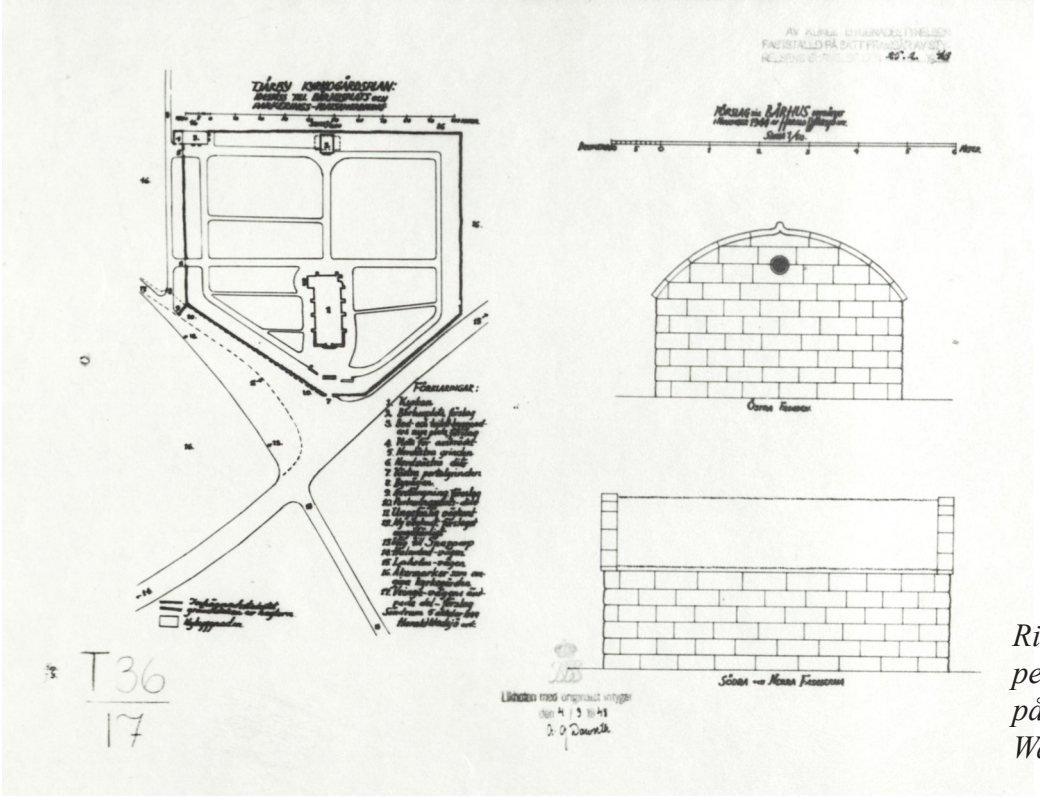

Ritning på begravingskapell och dess placering på Tjärby kyrkogård, H. Wadsjö, ATA.

Endast stående gravvårdar i opolerad sten fick tillåtas, och de fick inte vara bautastenar eller råblock, Gravvårdarna skulle vara 60 cm höga och 90 cm breda, eller 90 cm hög och 120 cm bred för bredare gravplatser på fyra meter. Själva formen på gravvården kunde dock få variera inom måttangivelserna. Kyrkorådet skulle godkänna alla gravvårdar och önskade man liggande stenar eller råblock skulle detta överlämnas till kyrkorådets avgörande. Plantering av lågväxande blommor fick anordnas framför vården, dock högst 1x1. I övrigt skulle ytan vara grästäckt alternativt småbladig murgröna eller vintergröna, *vinca minor*. Träd och buskar fick inte planteras vid enskilda gravar, och ingen vilbänk, stenram eller cementkant heller.[80]

Gravkapellet

Wadsjö fick även uppdraget att rita ett gravkapell till Tjärby kyrkogård 1944. Då Wadsjö avled 1945 utan att hunnit färdigställa ritningar och byggnad uppfördes kapellet några år senare, efter bearbetning av arkitekt Yngve Alwå, för att kunna godkännas. Det byggdes av byggmästare Carl Jönsson 1950, som även fick flytta en befintlig bod och toalettbyggnad. Kapellets väggar är klädda med granit med råkoppyta och mejslad fas, torvtak.[81]

Utvidgning samt andra senare förändringar

1967 uppgick församlingen till 971 personer och ca 10 personer avled per år, varför man ansåg att en utökning behövdes. Processen med att utöka kyrkogården påbörjades. Lämpligt markområde och utökning togs fram i samråd med länsarkitekten på denna tid. Förslaget till utvidgning mot öster godkändes av myndigheterna 1970. På en åkeryta, avstyckad från Tjärby 2:2 ritades två öppna fält, med 260 platser på varje, av Sven Brolid Arkitektkontor AB Göteborg. Fälten ramades in av träd och häckar, gräsyta utan ramar, stående stenar utan sockel.[82] Den nya kyrkogårdsdelen invigdes i september 1972.[83]

Belysning anordnades 1964, förslag upprättat av Elkonsult i Halmstad med sex stolpar i ek med lykthållare från Erik Johanssons Gelbgjuteri Eftr. Skara, typ JII eller I.[84] dessa stolpar har dock ersatts av andra därefter. *Kartor finns i ATA mapp 23, samt beskrivning av Tjärby 1969.*

Personalbyggnaden byggdes till 1982, mot söder, för att tillskapa personalutrymmen med wc, dusch, omklädningsrum. I den äldre delen fanns förråd för redskap och dylikt. Tillbyggnaden ritades av Helge Nilsson, Våxtorp. För att öka på förrådsutrymmena gjordes en tillbyggnad gjordes mot norr 1997-98.[85] Parkeringsplats på östra sidan av kyrkogården anordnades 1986.[86]

Minneslunden

Ritningar till minneslunden upprättades 1989 av AI konsult, Laholm. Den placerades på platsen bakom/öster om kapellet. Marken balades med kalkstensplattor, Dala stenindustri tuktad häll, 6 cm tjock. På kapellets vägg placerades ett stort enkelt kors av ek med en vattenspegel nedanför. Vat-

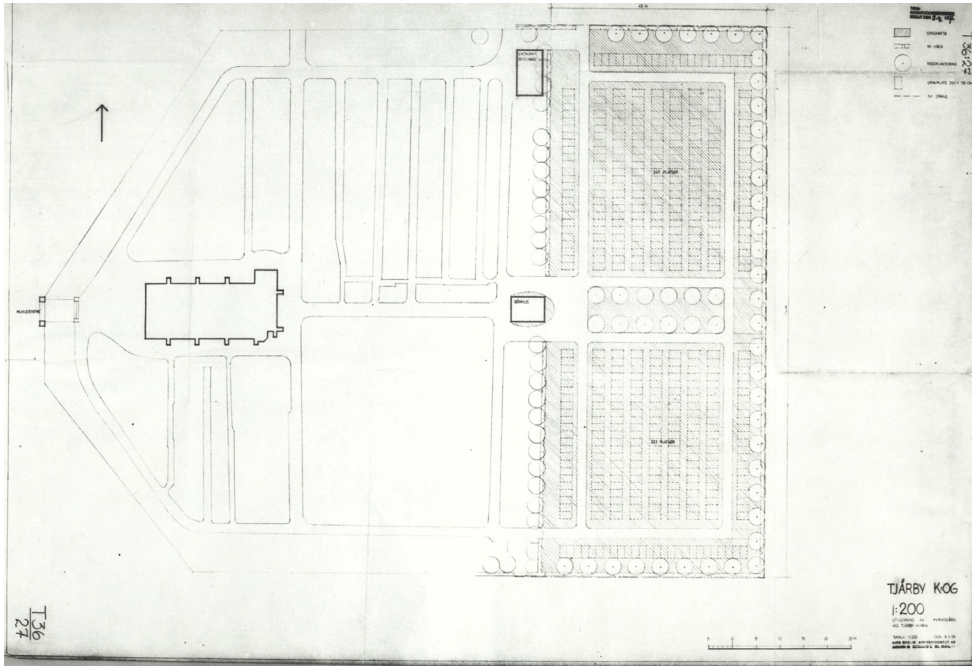

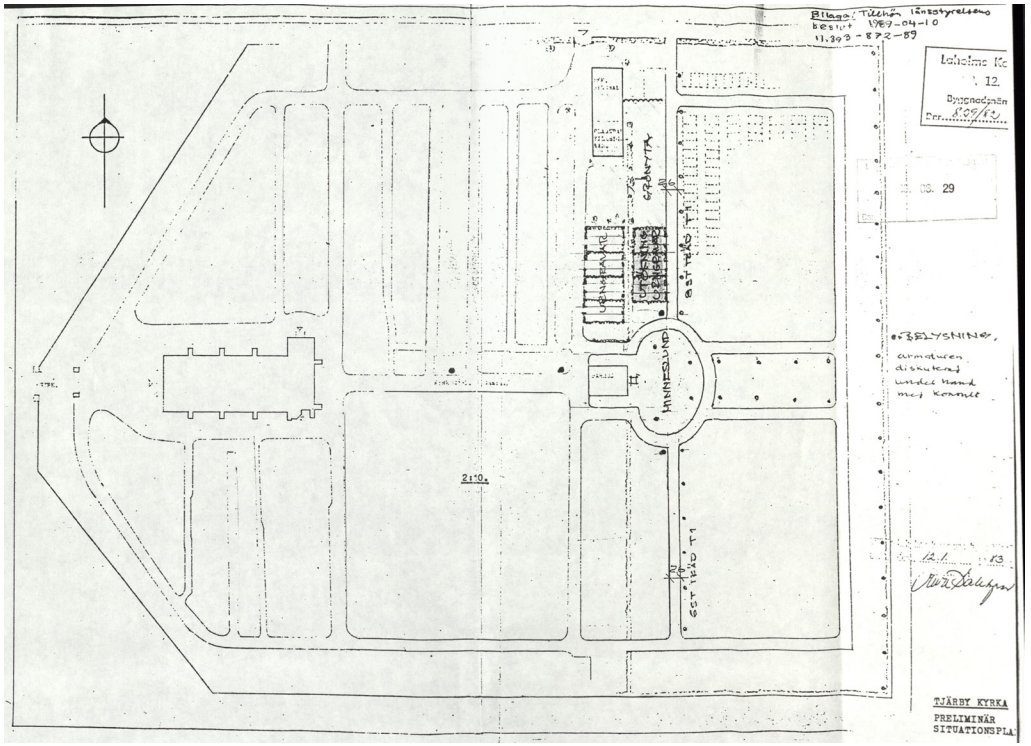

Ovan ritning på utvidning av Tjärby kyrkogård 1968 och till höger skiss över ny minneslund och ändring ino kvarter E, 1989, ATA.

tenspegeln blev ett centralt inslag i minneslunden. Även kanten runt vattenspegeln och dess botten gjordes av kalksten. Gångytor belades med ärtsingel mellan gräsytor. Befintliga träd fick utgöra inramning runt platsen, men kompletterades med två träd, parklind. Inramningen förstärktes av kupolklippta buskgrupper av lagerhägg, *prunus laurecerasus*, för att skapa en oval plats. I samband med anläggandet av minneslunden iordningsställdes kvarteren närmast i norr för urngravar.[87]

Arkeologi

Tjärby har varit bebott i tusentals år. En stor mängd forntida gravar och gravhögar vittnar om en viktig och central plats sedan brons- och järnålder. Vid en utvidgning av kyrkogården 1860 tog man bort en gravhög, så stor som tjugo meter i diameter. Jordhögen var täckt av sten och hade en väldig kantkedja. Det uråldriga tingsstället för Höks härad var förlagt till denna gravhög, enligt Bexells *Hallands beskrivning och historia* från 1817-19.[88]

Strax norr om kyrkogården, i ett stråk längs vägen mot nordost, påträffades boplatslämningar vid en utredningar utförd inför ny sträckning av väg 117, numera väg 15. Boplatslämningarna bestod bland annat av härdar och stolphål samt ett fyndförande lager med brända ben och förhistorisk keramik. I anslutning till boplatslämningarna påträffades även tre mindre nedgrävningar med brända ben, vilka i samtliga fall osteologiskt har bedömts vara människa. Senare hittades fler urnbrandgravar från yngre förromersk järnålder. I samma läge som väg 15 nu går hittades 67 gravarna efter människor i alla åldrar, daterade till en period mellan yngsta bronsålder till förromersk järnålder. I gravarna fanns även gravgåvor i form av keramikskärvor, metallföremål i form av bl.a. en halsring av kopparlegering, sex fibulor av olika typer och material samt två skäror av järn.

Bland anläggningarna kunde det identifieras tio hus, mal- och slipstensfragment. Metallfynd från bland annat folkvandringstid i form av fragment av fibulor och ett förgyllt vikingatida hängsmycke hit-

tades. Något mycket intressant var också ett silvermynt från abbasidiska kalifatet präglat år 785-786. Boplats lämningar daterades till perioden mellan yngre bronsålder och förromersk järnålder. Fynden tolkas så att en gård anlades på platsen under yngre bronsålder. Efter att denna gård försvinner, dröjde det sannolikt några hundra år innan etableringen av gravfältet, vilket är i bruk under stora delar av förromersk järnålder. Relativt snart efter gravfältet slutat att användas etableras nya bosättningar på platsen, vilka blir kvar till folkvandringstid, då alla fasta lämningar upphör. Fortsatt mänsklig närvaro på platsen kan dock via lösfynd följas under alla nästföljande tider, såväl förhistoriska som historiska.[89]

Söder om kyrkogården, där det nu ligger en rondell, hittades spår av en boplats i form av gropar, härdar, rännor och stolphål, samt andra fynd bl.a. keramik, flinta, brända ben och bränd lera från bondestenåldern till yngre järnålder, och vid metalldetektering påträffades medeltida metallfynd.[90]

På åsen öster om väg 15 ligger ett gravfält; Örelids gravfält, bestående av främst resta stenar men även två stensatta högar.[91] Mellan Tjärby och Lilla Tjärby, finns en stor koncentration av gravhögar; bl.a. Tjärby 11:1 (*Lussehög*), 12:1-3 (*Gröthögarna*), samt 20:1 (*Semikulle)*. Längs gamla kustvägen finns en milstolpe i järn på postament av kallmurad gråsten från 1847; Laholm 18:1. [92]

Nedan; Örelidsfältet ligger på åsen öster om kyrkogården. Till höger; Ekonomisk karta över Tjärby, 1923, Lantmäteriet.

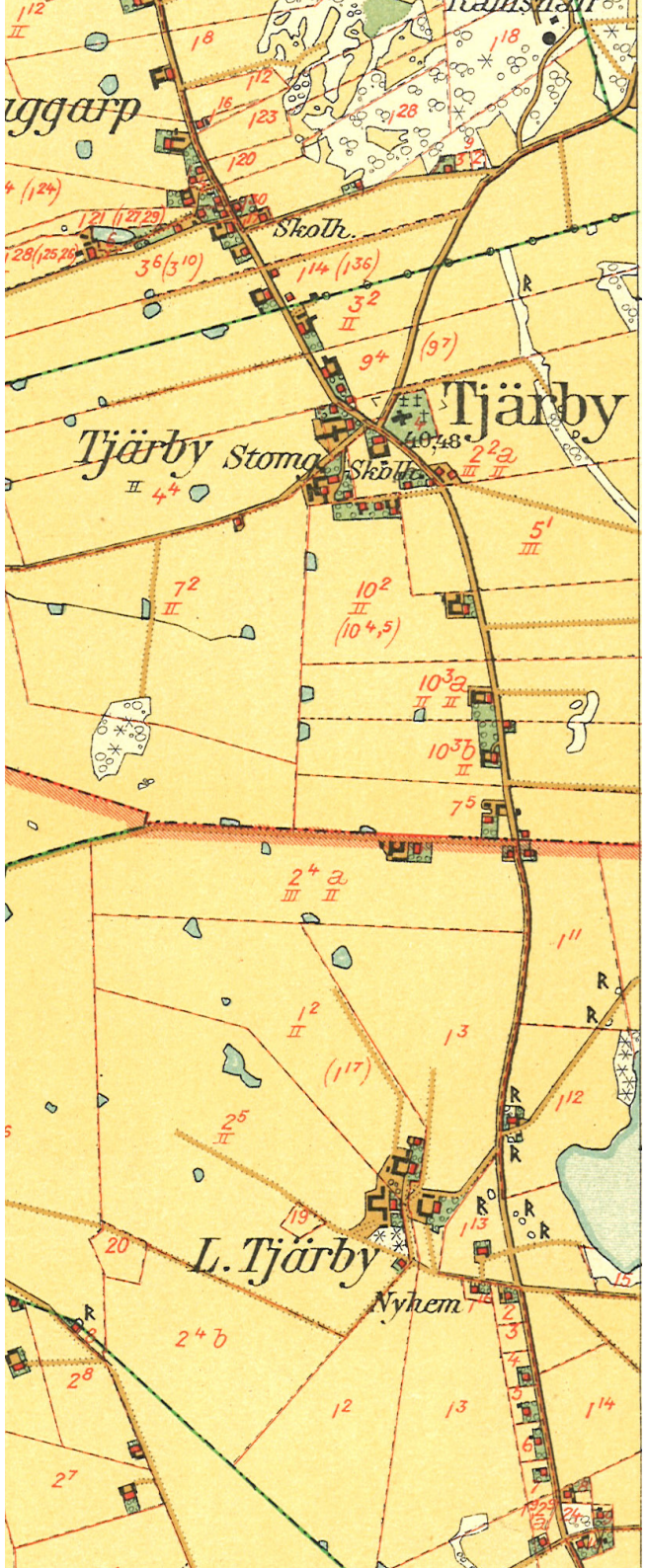

Tjärby kyrka ligger mitt i det uppodlade landskape norr om Laholm.

Beskrivning av dagens kyrkogård

Placering och omgivningar

Tjärby kyrkby ligger på den uppodlade kustslätten med bebyggelse koncentrerad runt kyrkan vid den gamla kustlandsvägen mellan Laholm och Halmstad. Kyrkbyn med omland bildar riksintresse för kulturmiljövården genom en koncentration av förhistoriska gravanläggningar, jugendkyrkan på en medeltida kyrkplats centralt i byn invid ett vägkors, ett f d tingshus och gästgivargård.

Kyrkobyggnaden omges av en vacker och välskött kyrkogård. Kyrkogården är inte så stor och genom sin tydliga inramning är den lättöverskådlig. Trädkransen och de höga äldre träden vid huvudentrén till kyrkogården skapar en tydlig gräns mot det omgivande landskapet och byn. Landskapet är ännu starkt präglat av jordbruk och betesmarker för hästar. Väg 15 är en tämligen hårt trafikerad och bred väg, som skär igenom landskapet strax öster om kyrkan, vilket präglar den direkta omgivningen, bl a genom att landsvägen som går intill kyrkogårdens norra sida, stängts av och fått karaktären av ett något ”bortglömt” mellanrum som fått karaktären av upplag. Direkt norr om kyrkogården finns en asfalterad p-plats för besökare till kyrkan och kyrkogården. Öster om kyrkogården och väg 15, reser sig en åsrygg med ett stort antal fornlämningar, Örelids gravfält.

Omgärdning

Kyrkogården har en tydlig omgärdning. Mest framträdande är trädkransen. Runt huvudentrén i väster finns ännu delar av den äldre trädkransen kvar i form av två högresta gamla kastanjer och några äldre oxlar söder därom. Längs södra kanten finns relativt nyplanterad oxlar och i den nyaste delen mot öster har hamlade lindar planterats som trädkrans. Även mot norr är den relativt nyplanterad; lönnar, vilka omges av en liten rabatt med nävor.

Mot norr och väster finns utöver trädkransen även ett staket (från 1928); ett enkelt smidesräcke mellan murade stolpar, vitputsade (mer grå på norra sidan) och krönta av en kalkstenshäll, något lutan-

T h Kyrkogården omges av en äldre trädkrans och ett staket mot landsvägen. Nedan: I de yngre delarna mot öster är kyrkogården omgiven av en klippt häck och en yngre trädkrans.

de bort från kyrkogården. Stolparna länkas också samman av en gjuten bjälke/kant. Runt övriga kanter finns klippta häckar av hagtorn. Runt den nyaste delen i öster växer en klippt oxelhäck.

Entréer

Till kyrkogården leder flera fina och väl genomtänkta entréer. Huvudentrén ligger mot väster och utgörs av en vacker stigport från 1928. Den är murad, putsad i samma ljust grå kulör som kyrkan. Sadeltaket har en dekorativt, nästan barockinspirerad välvning och är täckt med kopparplåt. I den välvda öppningen sitter en smidesgrind. På kyrkogårdens norra sida finns två ingångar från parkeringen. Den

Stigluckan vid huvudentrén i väster.

Ovan och nedan: smidesgrindar mellan stenstolpar från parkeringen i norr.

Nedan: Bakom ekonomibyggnaden finns en bred öppning i den klippta häcken.

större utgörs av en bred tredelad grind i smide mellan stolpar i sten krönta av stenklot. Vid ekonomibyggnaden finns också en smidesgrind, dock enklare liksom de flankerande stenstolparna. Längre mot väster, på ekonomibyggnadens baksida finns en bredare öppning i häcken utan grind.

Planform och gångvägssystem

Kyrkogården ligger på plan mark, utan några tydliga höjdskillnader. Hela kyrkogården bildar en något oregelbunden femhörning indelad i en korsformad plan, där kyrkan ligger i mittaxeln, nära femhörningens spets. Kapellet ligger i samma axel något längre österut, mellan den äldre och den yngre delen. Kyrkogårdens är nästan symmetriskt indelad i kvarter av ett gångsystem av krattade grusgångar. Gångsystemet bygger på en korsform med en mittaxel i väst-östlig riktning med tvärgångar i nordsydlig riktning.

Denna korsform ändrar karaktär något bakom kapellet, i de yngre delarna, där en oval minneslund

Den yngre delen av kyrkogården i öster har en tydlig och strikt symmetrisk plan.

ligger. De yngsta kvarteren öster därom bygger också på en strikt symmetrisk idé, men med en gräsbeväxt, trädkantad rektangel utgör mittpunkten.

De fyra kvarteren närmast kyrkan; A-D är de äldsta. I öster, bortom kapellet och ekonomibyggnaden finns en utvidgning; E-G från 1972 samt minneslunden från 1989.

Vegetation

Den mest betydelsefulla växtligheten som påverkar helheten är den omgärdande trädkransen och häckarna, samt gräsmattor vilka utgör de flesta kvarteren. De högresta kastanjerna vid stigluckan är de mest påtagliga träden. Därutöver finns det en del trädkantade gångar vilka delar in gräsytorna i kvarter. I de äldre kvarteren, A-D, kantas gångarna av gamla hårt hamlade lindar. Trädraderna har dock tunnats ut med tiden. Den yngre östra delen präglas av en strikt inramning av kvarteren av hamlade lindar.

Det finns även andra mindre inslag av växlighet som påverkar enskilda delar av kyrkogården. Klippta häckar av thuja och prydnadsbuskar som rhododendron och järnek runt kapellet, ger just denna del ett lummigare uttryck. I de äldre kvarteren söder om kyrkan finns några sorgträd vid en-

Växtligheten har en stor betydelse för kyrkogården. Ovan t v en äldre trädkrans av oxel. Ovan t h mot norr har trädkransen förnyats genom plantering av lönnar. Nedan t v längs gångarna i den äldre delen finns hamlade lindar. T h vid stigluckan finns klippta häckar och stora kastanjer. I den yngre delen i kvarter E finns fina perennplanteringar.

skilda gravar, vilka växt sig stora och på så sätt ger karaktär åt kvarteren. Det finns även en del mindre formklippta buskar vid enskilda gravplatser. Vackra perennplanteringar med formklippta städsegröna buskar i stenkantade rabatter runt kyrkobyggnaden är ett modernt och något ovanligt men fint inslag. Även vid ekonomibyggnaden finns fina planteringar. Serviceplatserna omgärdas av klippta häckar av thuja.

Byggnader

K y r k a n byggdes 1906-07 i jugendstil och är mycket välbevarad såväl exteriört som interiört. Byggnaden består av ett rektangulärt långhus med rakt avslutat korparti och vidbyggd sakristia i nordost. Kyrkan har en utpräglad vertikalitet med brant sadeltak och ett högt västtorn vilket avslutas med en hög, spetsig spira. Den är byggd i tegel med fasader putsade i grått och rusticeras av en sockel av kvaderhuggen sten. Murarna stöttas av kraftiga strävpelare och upp till kyrkan leder monumentala stentrappor. Samtliga tak är belagda med skiffer. De rundbågeformade fönstren och portalerna framhävs genom omfattningar i grå sten och rött glaserat tegel.

K a p e l l e t , byggt 1950, ligger rakt öster om kyrkans kor i kyrkogårdens mittaxel. Det är en mindre byggnad med rektangulär plan, men har ändå en viss monumentalitet genom sina granitklädda väggar. Graniten är huggen i block med råkoppyta och mejslad fas runt kanterna. Den släta kopparporten ligger i en djup nisch vilket ger intrycket av gedigna tjocka stenmurar. Det välvda taket är täckt av torv.

Kyrkan.

Gravkapellet.

Ekonomibyggnaden.

E k o n o m i b y g g n a d e n är en enkel träbyggnad med sadeltak. Taket är täckt av korrugerad svart plåt. Väggarna är klädda med ljust grå-målad stående träpanel. Mot väster finns portar till redskapsmagasinen. I husets södra del finns personalutrymmen och toalett. komposten indelad i sektioner geno betongplattor, ligger utanför kyrkgopråden nära ekenomibyggnaden.

Gravkvarterens karaktär

K v a r t e r A hör till de äldsta kvarteren, i kyrkogårdens sydvästra hörn. Kvarteret har också en ålderdomlig prägel genom sin stora variation av gravvårdstyper och flera äldre högresta vårdar, en del med stenramar. Den hamlade trädkransen och inramningen av äldre träd samt enstaka sorgträd av pil bidrar till karaktären. Gångarna kantade av hamlade lindar ger kvarteret en ståtlig, planerad karaktär och mer ålderdomlig, liksom den långa raden av finare, större och påkostade familjegravar längs söder. Kyrkan i norr, gångarna och trädraderna skapar en tydlig inramning och rumslighet. Marken är täckt av gräs där de något oregelbundna gravaraderna delas in av grusgångar i nordsydlig riktning. Gravvårdarna är vända främst mot väster, utom raden i söder som är vänd mot gången i norr.

Varierade gravvårdar i kvarter A.

Gräsytorna i kvarter A delas ännu in av grusgångar.

Några av vårdarna är från tiden innan den nuvarande kyrkan byggdes, och är mycket viktiga fysiska dokument för att kyrkogården och kyrkplatsen är äldre än byggnaden. Vidare finns flera vårdar från 1890- till tidigt 1900-tal. Drygt 20 vårdar är klassificerade varav de flesta tillförts klass 2/värdefulla. En marmorvård från 1875 tillhör en av de äldsta kvarvarande vårdarna på kyrkogården.

Även kvarter B hör till de äldsta kvarteren och ligger direkt norr om kyrkan. Kvarteret har dock en något öppnare och ljusare karaktär än A. kvarteret har en tydlig rumslighet genom avgränsningarna i form av kyrkan i söder, staket och nyplanterad trädkrans i norr/nordväst, tre hamlade lindar längs grusgång i öster. Kvarter B är också det kvarter som besökarna möter först då de viktigaste ingångarna; stigporten och grinden från parkeringen i norr mynnar här.

Varierade gravvårdar i kvarter B.

I kvarter B finns stenkantade rabatter vid kyrkväggen.

T v Längs den södra kanten av kvarter A och C finns stenramsinhägnade gravar.

T h kvarter B präglas av en stor variation av högresta och lägre stenvårdar.

Marken är grästäckt och delas in av en smal grusgång i nordsydlig riktning. Vid en del enskilda gravar finns det mindre barrbuskar eller buxbom gravarna står i tämligen regelbundna rader i nordsydlig riktning. En gravvård står vid kyrkans vägg. Vårdarna är varierade, varav flera äldre högresta, men alla årsringar finns representerade här. Här finns enstaka vårdar från 1880-talet, viktiga historiska dokument för kyrkogårdens ålder. De mest karaktärsskapande vårdarna för kvarteret som helhet är från 1900-1910-talen. 14 vårdar bedöms ha ett kulturhistoriskt värde, varav en är mycket värdefull/klass 1, en vård med infälld marmordekor från 1885.

K v a r t e r C ligger också i den äldre delen av kyrkogården, sydost om kyrkan. Det är ett öppet och lätt överskådligt kvarter. En klippt häck av hagtorn och nyplanterad trädkrans av oxel avgränsar kvarteret från jordbrukslandskapet i söder. Kvarteret kantas av grusgångar kantade av hamlade lindar vilket ger kvarteret en ståtlig, planerad och mer ålderdomlig karaktär. Till det ålderdomliga intrycket bidrar äldre, större och påkostade familjegravar i den södra delen och två hängpilar, s k sorgträd,

Stora ytor i kvarter C är obelagda.

Varierade gravvårdar i kvarter C.

vid en enskild grav nordvästra delen. Längs hela den södra kanten finns en fin rad av gravar där alla är kantade av stenramar, smidesräcken eller buxbomshäck. I övrigt finns stora tomma ytor. I övrigt finns alla årsringar av gravar representerade i kvarteret. Här finns några vårdar från 1880-talet, t o m en från 1876, vilka är viktiga tidsdokument för kvarteret och kyrkogården. Övriga äldre vårdar härrör från tiden kring 1900-1910-talet. Ungefär tio vårdar bedöms vara värdefulla/klass 2, två av dessa mycket värdefulla/klass 1 gen sin höga ålder och unicitet.

K v a r t e r D ligger också i den äldre delen av kyrkogården, nordost om kyrkan. Det skiljer sig från de övriga kvarteren genom att en större del av ytan är grusad och de allra flesta gravarna är hör till de likartade enhetliga vårdar i sten och har stenramar fyllda med grus, vilka blev vanliga från ungefär 1930-talet och framåt. Mellan raderna löper grusade gångar i nord-sydlig riktning. Grus och sten dominerar därför uttrycket över gröna gräsytor. Kvarteret är så gott som fullbelagt och har en välplanerad karaktär genom sina räta rader, förstärkta genom grusgångar mellan de flesta ra-

Ovan och nedan; I kvarter D finns ett stort antal låga gravara med grusfyllda stenramar.

Längs grusgången mellan kyrkan och kapellet finns äldra vårrdar med sternam i kvarter D.

derna. Det är ett öppet och lätt överskådligt kvarter med tydlig rumslig karaktär med tydliga avgränsningar med kyrkan i söder, ekonomibyggnaden och kapellet i öster. I övrigt omges detta, liksom andra kvarter av grusgångar, varav de i väst och syd även kantas av de äldre hamlade lindarna. Mot parkeringen i norr finns en klippt häck och nyplanterad trädkrans av lönn.

I den västra delen finns dock ett antal högresta större gravvårdar, vilket knyter an kvarteret till de övriga äldre kvarteren. Här finns flera monumentala bautastenar och andra unika äldre vårdar. Mest påtaglig är en stor grusad gravplats inhägnad med kättingar mellan stenstolpar, troligen en familje- eller släktgrav, där de äldsta vårdarna är från 1871. Här finns även fyra vårdar vilka bedöms vara mycket värdefulla/klass 1 genom sin ålder. Vidare finns knappt 20 vårdar som är värdefulla/klass 2.

Kvarter E är ett långt smalt kvarter mellan den äldre och den yngre delen av kyrkogården. Detta kvarter skiljer sig också från övriga kvarter, med stor variation inom kvarteret och en rik växtlighet. Det som skiljer växtligheten här från övriga kyrkogården är att den fyller kvarteret i stället för att rama in. Kvarteret sträcker sig från ekonomibyggnadens södra gavel till kyrkogårdens södra kant. Mitt i kvarteret ligger kapellet, som delar in det i två delar. Dessa båda delar har mycket olika karaktär. Den norra delen är väl planerad med ett modernt uttryck. Närmast ekonomibyggnaden finns en dekorativ parkkaraktär med en njurformad perennrabatt, av en typ som är karakteristisk för 2000-talet.

Sedan finns några gravkvarter inhägnade med låga klippta häckar. Vårdarna är från 1970-2000-tal, både liggande och stående, med en högre grad av personlig prägel än perioden innan vilken illustreras i kvarter D. Söder om kapellet består kvarteret av en öppen gräsyta med en lång rad av äldre hitflyttade vårdar, varav samtliga tillförs klass 1/ mycket värdefulla. Framför dessa äldre vårdar finns en gles rad av moderna vårdar. Kapellet omges av växtlighet; ca 1,5 m höga klippta häckar av thuja, vilken även ramar in en intilliggande serviceplats, en ganska stor buske av järnek och cotoneaster.

I den södra delen av kvarter E står en rad av hitflyttade äldre gravvårdar.

Den norra delen av kvarter E delas in i mindre delar av låga klippta häckar.

Kvarter F och G hör till den yngsta delen vilken invigdes 1972. Här finns ännu inte några gravvårdar. Denna del har dock en fin symmetrisk och tydlig uppbyggnad. Planen bygger vidare på den äldre delens symmetri med tämligen rektangulära gräskvarter kantade av trädkrans och grusgångar. Hela den nya delen omges också av en klippt häck av oxel, ca 150 cm hög mot söder och 50 cm i övrigt. Trädkransen består av hamlade lindar. Mittaxeln har dock betonats genom en långsmal träd- och gruskantad gräsyta som skilj G och F från varandra.

Överst: Kvarter F och G har en tydlig symmetrisk plan runt mittaxelen genom kyrkgoråden. Nederst: kvarteren kantas av relativt unga nyplanterade träd.

Minneslunden från 1989 ligger mitt på kyrkogården öster om gravkapellet, och hör därför samman med den yngre delen av kyrkogården. Den bildar ett eget litet rum; en oval gräsyta omgärdat av en låg klippt häck och kapellets östra vägg. Innanför häcken står fyra hamlade träd samt två rhododendronhäckar. På kapellväggen sitter ett stort enkelt träkors ovanför en kvadratisk vattenspegel kantad av huggen sten, och i mitten bryts vattenytan av en rundad natursten. Här finns också en modern ljuslykta och en minnessten med en psalmvers av J. O. Wallin, Sv. Ps. 619:5.

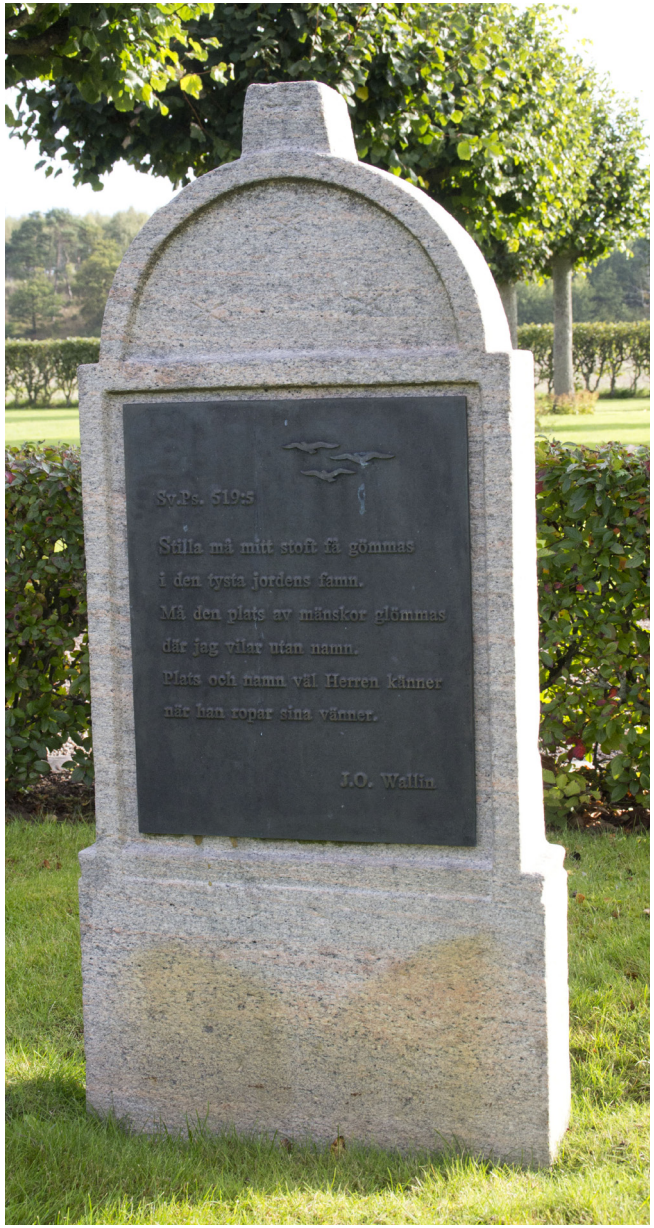

Överst t v minneslunden med korset på kaplölets vägg. Nederst t v minneslunden omges av en låg klippt häck och hamlade träd. Ovan: Sten med psalmvers av J O Wallin i minneslunden.

A 9, en av de äldsta vårdarna på kyrkogården från 1875, med tidstypisk dekor i marmor.

B 53-54 bautasten med fin dekor av stammen till en ek. bokstäver i koppar, ovanlig på Tjärby kyrkogård

C 268-269 unik, ålderdomlig och hantverksmässigt framställd., vittrad och lavebeväxt, trol från 1876.

B 49-52 stor bautasten med råhuggen yta. ska bli monument över asklund.

B 65-68 en av de äldsta vårdarna, från 1884, och har ännu kvar sin stenram.

D 128-131 ett fint exempel på en av alla de stenramsgravara i kvarter D från 1920-talet och framåt. här finns ännu stenkantade rabatter kvar.

A 149-151 ovanlig stenmram med smidesräcken mellan stenpollare.

C 281-284 smidesstaket i den södra raden längs kvarter A och C.

C 299-302 buxbomsihägnad, idag den enda på Tjärby kyrkogård, i den södra raden längs kvarter A och C.

Gravvårdarna på Tjärby kyrkogård

Vårdarna är främst i sten, av olika sorter, och stående. De olika gravvårdstyperna följer i huvudsak de nationella strömningarna, se tidigare avsnitt. Det finns mycket få hantverksmässigt eller unika vårdar. I de äldre kvarteren A-D är de högresta stenvårdarna karaktärsskapande, vanligtvis höga smalstenar men även en bautasstenar. De tillhör de typiska vårdarna som återfinns i den nationella beskrivningen över gravvårdsformer. Troligtvis togs de flesta äldre vårdarna bort när den nya kyrkan

C 111-112 Svenskamerikanen och art deco från 1920-talet.

byggdes strax efter sekelskiftet 1900. Därför finns det endast ett tiotal vårdar kvar från 1800-talet. Dock finns ännu en hel del kvar från 1900-talets första årtionden.

Stenram eller andra inramningar är inte så vanligt förekommande utom längs den södra kanten i kvarter A och C, samt i större delen av kvarter D. I det sistnämnda kvarteret finns de låga enhetliga vårdarna med en strikt klassicistisk prägel rikligt representerad, här med tillhörande grusfyllda stenramar. De karaktäriseras av enkla former, släta ytor, stående, låga kvadratiska eller rektangulära stenar med kolonner, pilastrar, voluter, stenkulor eller friser på vårdarna. Dekoren har ofta bladrankor, facklor och urnor.

Inskriptionerna är oftast inhuggna i stenen, men det förekommer även reliefskrift. Inskriptionerna på vårdarna består oftast av titel, namn, födelse- och dödsdatum samt ibland gårdsnamn eller ortnamn och en hänvisning till en psalmvers eller bibeltext. Andra inskriptioner är ovanliga. Kors och stjärnor är en vanlig dekor överst på stenen.

A 156 har en lång inskirption i den nedre polerade sköldden. Få vårdar har någon anna inskription än hänvisng till psalmvers.

Med tiden, efter mitten av 1900-talet, blev det allt ovanligare med titlar. Yrken som har präglat Tjärbytrakten är övervägande relaterade till lantbruk som t ex lantbrukare och hemmansägare. Andra titlar som förekommer berättar också något om ett svunnet bondesamhälle. Handlare spelade en viktig roll; handlanden, lanthandlaren, köpmannen.

Sedan finns det hantverkare som kättingsmeden, trädgårdsmästaren, målaren, byggmästaren, skräddarmästaren och mejeriföreståndaren. Samhällets viktiga poster speglas i titlar som häradsdomaren och fjärdingsmannen, postförvaltaren. En militär titel ville man också lyfta fram på sin minnessten såsom underlöjtnanten vid kungliga kustartilleriet och kaptenen vid Hallands regemente. Titeln svenskamerikanen visar också på en betydande epok i vår historia, med den stora emigrationen, där enstaka personer återvände till sitt forna hemland. Kvinnor benämns oftast som makan, hustrun, frun, änkan eller dottern. Det finns dock titlar som skollärarinnan. Det var vanligt att sonen eller dottern bodde kvar på familjens gård hela livet eller att flera syskon blev kvar på gården för att sen vila under samma sten. Barngravar var mindre och enkla i sin utformning.

Det finns ett fåtal exempel på inskriptioner, likt hälsningar från de som rest vårdar över någon som haft betydelse. Detta kan ses bl.a. på grav A 156 över Lanthandlaren J. C. Broberg (1819-1900) ”*Minnesgoda församlingsbor och vänner reste vården som gärd av aktning för gediget livsverk*” och D 290-292 över lärarinnan Ingrid Nilsson (1862 -1924) ”*Skummeslövs kommun reste vården av innerlig tacksamhet för 38 års troget skolarbete*”.

Det vanligaste materialet på vårdarna är granit av olika slag men diabas, gnejs, marmor, kalksten, sandsten förekommer liksom gjut- och smidesjärn, koppar och labrador. Bland äldre vårdar är stenen ofta slät med helt eller delvis polerad framsida och på yngre vårdar är stenen ofta blank-, mattpolerad, råslammad eller obearbetad. Idag sker utvinning av grå granit till stor del i Bohuslän och Skåne. Rödgrå och blåbrun granit bryts i Bohuslän och Småland. Röd granit har brutits i Skogaby, men kan även komma från Bohuslän, Skåne och Småland men även från Uppland och Västergötland. Diabas (svart granit) bryts till största delen i norra Skåne och södra Småland.

Stenindustrins framväxt i södra Sverige gagnades av den rika tillgången på material samt goda sjötransport- och lastplatser längs kusten. Den svarta och gröna graniten betingade högst priser och fanns främst i Skåne, Blekinge och Småland. Stenen användes främst till byggnadssten, monument och gravvårdar. Halmstad kom att bli Hallands största stenhuggardistrikt och kring 1860-talet började man bryta sten vid stenbrottet i Söndrum.[93] Halmstads Stenhuggeri AB skapades 1876 och kom kring 1890-talet att överlåtas på en tysk ägare. Mycket export gick nu till Tyskland och England. I början av 1900-talet flyttades stenindustrins tyngdpunkt till Lysekilstrakten i Bohuslän. Det största

A 130-133 jugend med stenkantad rabatt, stenramen borttagen. titel trädgådsmästaren

D 290-292 en obelisk, tidstypisk men ovanlig på Tjärby kyrkogård, rest över en skollärarinna och har en ovanlig inskription.

B16-19 tre höga smalstenar i samma ram. Denna typ av vård är rel vanl men mycket viktiga för karkatären i kvarter A-D. alla lantbrukare.

Bohusländska bolaget C.A. Kullgren startade 1842 och hade filialer i bl a Halland. 1905 bildades ett nytt bolag – Skandinaviska Granitaktiebolaget då det gamla bolaget gick i konkurs. Kring 1910-20-talet blomstrade stenbrottsverksamheten och har därefter minskat. Efter 1960-talet har sporadisk blockstensbrytning ägt rum.[94]

De vanligaste s k a d o r n a är lavar och erodering på gravstenarna. Alger förekommer i mindre grad. På gjutjärnskors/staket förekommer rost. Idag är det också vanligt att instabila vårdar monterats ned för att de inte ska falla och skada någon. Stenarna står då lutade mot sin sockel eller ligger ned på marken.

Övrigt

Det finns många andra inslag som påverkar upplevelsen av kyrkogården, som är viktiga för skötsel, besök och användning av platsen. Belysning är ett sådant inslag. Runt kyrkan, relativt glest utplacerat finns det lyktstolpar av äldre gatlyktsmodell. På vardera sidan av stigporten står två gatlyktor av äldre, gammaldags modell. Samma typ av lyktor finn säven längs den norra gången i kvarter C och i kvarter D: s sydvästra. Längs staketet i norr/nordväst i kvarter B står tre moderna lyktstolpar. I kvarter C och vid kapellet i kvarter E finns serviceplatser, med vatten, redskap, vaser och soptunnor. Platserna är inhägnad av relativt höga klippta thujahäckar. På några platser finns lösa parksoffor utplacerade.

Sammanfattande karaktäristik

Tjärby kyrkogård ligger på den flacka uppodlade slätten, i utkanten av den kulturhistoriskt intressanta kyrkbyn Tjärby. Kyrkan byggdes 1906-1907 men kyrkogården och byn har medeltida anor. Platsen har använts för begravningar än längre, vilket ett flertal forntida gravplatser i närområdet vittnar om, bl.a. flera högar och Örelids gravfält några hundra meter öster om kyrkogården.

Kyrkan ligger nästan mitt på den femkantiga kyrkogården, som är tydligt avgränsad från det omliggande jordbrukslandskapet genom en trädkrans och en mur mot vägarna i norr och väster, samt klippta häckar mot söder och öster. Trädkransen är till stora delar föryngrad, och består av oxel, lönn och lind. Äldre träd finns i form av två högresta kastanjer vid stigporten i väster och några hamlade lindar längs gångarna i de äldre kvarteren. Huvudingången i väster in på kyrkogården utgörs av en murad, putsad stigport, byggd 1928, i en stil som ansluter till jugendkyrkan. I norr finns även två smidesgrindar mellan stenstolpar.

Kyrkogården är symmetriskt planerad med tydliga och lätt överskådliga kvarter. Kvarteren är främst grästäckta, omgärdade av grusgångar och ibland även trädrader. Gravraderna ligger oftast i nord-sydlig riktning eller är vända mot närmaste gång. Gångsystemet och kvartersindelningen är indelat efter en korsform där kyrkan ligger i mittaxeln i väst-östlig riktning.

Runt kyrkan ligger de äldsta kvarteren; A-D. Här finns de äldsta gravvårdarna från 1870-1900, med ett fåtal från tiden innan den nuvarande kyrkan byggdes. Dessa kvarter har en något mer ålderdomlig karaktär genom en variation och flera högresta stenvårdar, samt ett fåtal sorgträd och enstaka

Två gatlyktor i olika stil i kvarter B, den äldre typen kantar gången runt kyrkan och en modernare variant kantar muren mot norr.

smala grusgångar mellan gravraderna. Kvarter D avviker från denna karaktär genom att vara täckt av grus, och domineras av enhetliga låga gravvårdar med grusfyllda stenramar framför vårdarna, typiska för årtiondena i mitten av 1900-talet. Även den södra raden i kvarter A och C präglas av inramade och grusfyllda inramningar, av sten men även buxbom och smidesräcken.

Kvarter E-G härrör från en utvidgning som kunde invigas 1972. I den norra delen av kvarter E finns moderna gravvårdar från ca 1970-2000, mindre och mer individuellt utformade än årtiondena innan. Denna del är indelad i mindre kvarter av låga klippta häckar. I den södra delen av kvarter E finns endast ett fåtal gravvårdar samt en lång rad av hitflyttade äldre vårdar. I kvarter F och G finns ännu inga vårdar. Dessa kvarter präglas av en strikt indelning av gräsfält inramade av trädrader.

I kvarter E, i kyrkogårdens mittaxel, i rak linje öster om kyrkans kor, ligger ett litet gravkapell från 1950, byggd i råhuggen granit med välvt tak täckt med torv. Bakom kapellet ligger en liten minneslund från 1989. Lunden är oval omgärdad av en klippt häck. På kapellets vägg hänger ett enkelt träkors, och nedanför detta finns en stenkantad vattenspegel som bryts av en stor natursten.

Vårdarna på Tjärby kyrkogård är främst i sten av olika slag, stående, med ett fåtal gravramar. De äldsta vårdarna, ett fåtal, är från 1870-80-talen. De olika gravvårdstyperna följer i huvudsak de nationella strömningarna. De äldre högresta smala stenvårdarna och bautastenarna i kvarter A-D är särskilt karaktärsskapande. Inskriptionerna består främst av, förutom namn och årtal, även yrkestitel och hänvisning till psalmverser. Ett tiotal vårar har bedömts vara mycket värdefulla, främst genom sin ålder. Sedan återfinns ca 70 vårdar som är värdefulla och bevarandevärda, framför allt genom sin ålder, sitt miljövärde som karaktärsskapande inslag, eller för sitt hantverksmässiga och estetiska utförande.

Även yngre vårdar berättar om vår tid och olika årsringar. I kvarter E finns moderna sentida vårdar, mång aliggande vårdar. det personliga uttrycks genom dekor. Yrksetitalr förekommer ännu.idag på Tjärby kyrkogård.

T v Serviceplats inhägnad av en klippt barrhäck. i kvarter C. Nedan En fin slittplats vid ekonmibyggnadens vägg.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Lagstiftning

Idag ansvarar oftast de enskilda pastoraten eller församlingarna för kyrkogårdarna. De sköter planeringen av kyrkogårdarna och måste därför vara medvetna om de kulturhistoriska värdena, vilka enligt lag skall beaktas och förvaltas. Vissa åtgärder kräver tillstånd från länsstyrelsen som är den myndighet som ansvarar för kulturmiljövårdens intressen enligt Kulturminneslagen.

Det är gravrättsinnehavaren som äger gravplatsen så länge gravrätten löper vilket medför långtgående rättigheter över gravanordningens utformning. Gravanordning som ännu är i privat ägo kan klassas som kulturhistoriskt värdefull, men beslutanderätten finns ändå kvar hos gravrättsinnehavaren. Det ligger därmed till stor del hos gravrättsinnehavaren hur anpassning till kyrkogårdens karaktär och kulturhistoriska värde sker. Först när gravrätten upphört tillfaller gravplatsen upplåtaren som måste beakta de regler som finns till skydd för kulturmiljön. I kulturminneslagens första kapitels inledande bestämmelser framhålls det dock att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och ansvaret vilar på oss alla.

Nedan följer en sammanfattning av de lagar och förordningar som berör vården av våra begravningsplatser och dess kulturhistoriska värden samt kommentarer till lagstiftningen.

Skyddet av vårt kulturarv regleras framför allt av kulturmiljölagen (SFS 1988:950) som innehåller generella bevaranderegler för kyrkogårdar, begravningsplatser, kyrkliga inventarier och fornminnen. Fasta fornlämningar är lämningar efter historisk verksamhet som är varaktigt övergivna, och bedöms vara tillkomna innan 1850. På en äldre kyrkogård kan det t ex vara rester av äldre byggnader, murar och gravar, vilka kan beröras vid markarbeten, både ute på kyrkogården och inne under kyrkgolvet. Samråd skall därför alltid ske med länsstyrelsen när det gäller arbetsföretag på äldre kyrkogårdar. *(KML, 2 kapitlet, 1 §, 10 §)*

Kyrkobyggnader och kyrkotomter, uppförda och tillkomna innan 1939, får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. Kyrkotomt är ett område kring en kyrkobyggnad som hör samman med byggnadens funktion och miljö. (*Lag1999:304)*. Även begravningsplatser skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas. Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. (*Lag1990:1146)*. Det krävs alltid tillstånd för utvidgning, uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på kyrkotomten och begravningsplatser anlagda före utgången av år 1939. Sedvanliga underhållsarbeten eller brådskande reparationsåtgärder får utföras utan tillstånd. Sådana åtgärder skall utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde. *(KML, 4 kap, 2, 3, 5, 11, 13 §§)* Åtgärder som till stor del förändrar och kan skada en begravningsplats är bl.a. upprepad borttagning av växtlighet och förändringar av ytmaterial eller omgärdning på en gravplats eller gångstråk samt elektrisk belysning. Ytterligare en åtgärd som man bör uppmärksamma är borttagande av återlämnade gravanordningar.

Gravvårdar som är mycket värdefulla kan klassas som inventarier av kulturhistoriskt värde och får då ett särskilt skydd, vilket innebär att de skall förvaras och vårdas väl. För avyttring, reparation, ändring, flyttning m m av sådana inventarier behövs länsstyrelsens tillstånd. *(KML, 4 kap, 6 §)* För gravvårdar som är upptagna på kyrkans inventarieförteckning finns möjlighet att erhålla s.k. kyrkoantikvarisk ersättning för vårdåtgärder förutsatt att de finns med i en vård- och underhållsplan.

I Begravningslagen (SFS 1990:1144) finns regler för hur myndigheten skall uppträda mot gravrättsinnehavare och vad som gäller för gravvårdar som av kulturhistoriska skäl bör bevaras för framtiden. Gravrättsinnehavaren har enligt begravningslagen rätt att bestämma gravanordningens utformning och utsmyckning. Upplåtaren kan dock begränsa gravrättsinnehavarens bestämmanderätt för att tillgodose god gravkultur. Det innebär t ex att på den del av kyrkogården som bedöms som kulturhistoriskt värdefull, kan upplåtaren ha föreskrifter rörande nya gravanordningars utformning för dess anpassning till helhetsmiljön. När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. Om en gravanordning tillfallit upplåtaren och är av kulturhistoriskt värde skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig plats. *(Begravningslagen, 7 kap, 26-28, 37)*

Det kan även krävas bygglov från kommunens byggnadsnämnd för åtgärder på kyrkotomter och begravningsplatser enligt plan- och bygglagen (SFS 2010:900). Även denna lag hanterar kulturhistoriska värden. En kyrkogård eller begravningsplats som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas och ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och tekniska egenskaper i huvudsak bevaras. *(PBL kap 8:13-18)* Bygglovsansökan till byggnadsnämnden kan även behöva genomgå länsstyrelsens prövning, om begravningsplatsen är anlagd före 1940, eller för de begravningsplatser anlagda efter 1939 vilka besitter stort kulturhistoriskt värde.

Alléer och därmed även trädkransar runt kyrkogårdar skyddas i förordning om skydd enligt Miljöbalken (SFS 1998:808) och förordning (SFS 1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken, 7 kap., genom biotopskyddet. Länsstyrelsen ansvarar för att biotopskyddet följs och kan ge dispens om det finns förutsättningar.[95]

Bevarandeförslag

Ur historisk synpunkt är en kyrkogård av betydelse för förståelsen av trakten omkring. Gravanordningar från olika tidsepoker kan visa olika tiders skiftningar i stilideal och olika typer av tillverkningsmetoder och vad det är för personer och yrkeskategorier som förekommit i bygden under de perioder som kyrkogården använts. Det är därför av största vikt att de få äldre gravar som finns bevarade också i fortsättningen omhändertas för att ge en så bred förståelse som möjligt av kyrkogården och trakten. Bevarandeförslagen syftar till att skydda och bevara de idag fortfarande synliga tidsperiodernas olika utformning och karaktär. De skyddade delarna och objekten på kyrkogården kan därmed visa på såväl den allmänna kyrkogårdsutvecklingen som på Tjärbys historia.

Tjärby kyrka har ett medeltida ursprung och det har även den äldsta delen av kyrkogården (kvarter A-D), vilket det finns få spår av. Vegetation, kvartersbildning samt enskilda gravvårdar ger dock uttryck för kyrkogårdens utveckling från sent 1800-tal och framåt med utvidgningar som skapar tydliga årsringar.

De enskilda gravanordningarna har undersökts och klassificerats efter olika kriterier. 1900-talets alla decennier är ännu rikt representerade, varför det främst är viktigt att slå vakt om de få kvarvarande vårdarna från 1800-talet. Likaså skyddas de vårdar som har ett miljövärde för de äldre kvarteren samt de delområden där gravvårdar med grusfyllda inramningar dominerar.

Bevarandeprogrammet för Tjärby kyrkogård är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, omgärdning och vegetation samt de olika gravanordningarna. De olika faktorerna ska tillsammans spegla kyrkogården från sent 1800-tal fram till idag.

Värderade gravvårdar

Urvalet av gravvårdar i den selektiva inventeringen har gjorts med utgångspunkt i den klassificering som Centrala Gravvårdskommittén, CGK, presenterat i skriften *Gravvårdar – Allmänna råd för bevarande och återanvändning*, 1998 samt *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar, 2007.* Samtliga klassificerade vårdar är införda i en tabell, se bilaga 3, och har fotograferats. Alla vårdar som är mycket värdefulla har dokumenterats med blankett och foto, liksom ett antal av de värdefulla vårdarna när de är särskilt utmärkande på något sätt.

Förnyelse av trädkransen i kvarter B.

Mycket värdefulla/klass 1 utgörs av gravvårdar med stort kulturhistoriskt värde som verkligen skall bevaras på sin plats när gravrätten upphör, och som inte bör återanvändas. På Tjärby kyrkogård bedöms ca tio vårdar vara av denna klass bevarade på sin ursprungliga plats, samt

Klass 1/ mycket värdefull

Klass 2/ värdefull

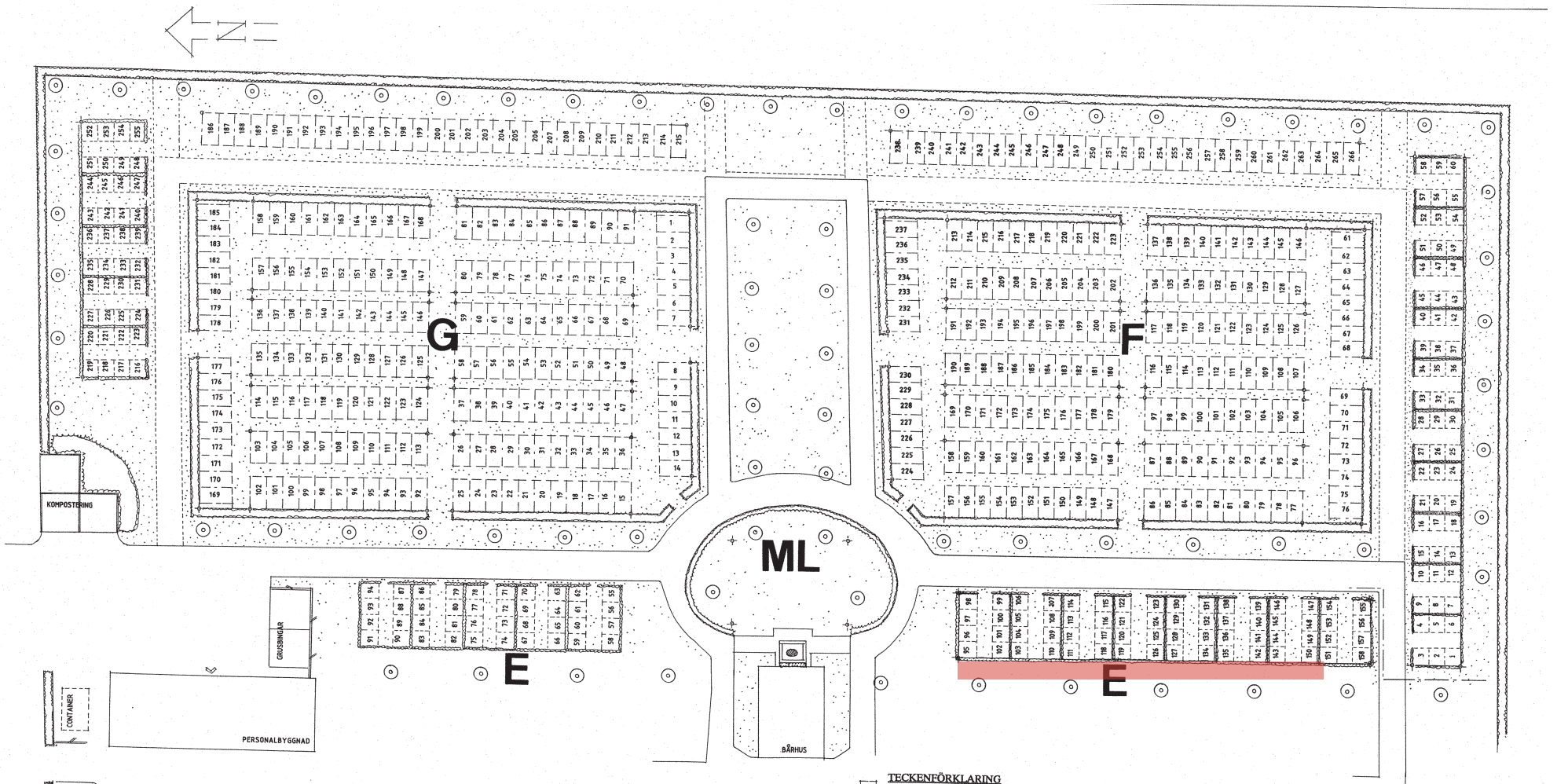

TECKENFÖRKLARING

Kistgravplats, 125 x 250 cm

Urngravplats, 125 x 125 cm

Rörmarkering

GRAVFÖRTECKNING

Kv E	Urngrav nr 55 – 158
Kv F	Urngrav nr 1 – 60 Kistgrav nr 61 – 266
Kv G	Kistgrav nr 1 – 215 Urngrav nr 216 – 255
Kv ML	Minneslund

HushållningsSällskapet
Göteborgs och Bohus län
Box 787 451 26 UDDEVALLA

HANDLÄGGARE

UDDEVALLA 961213

Klas Bramström

TJÄRBY NYA KYRKOGÅRD

GRAVKARTA

SKALA 1:200

ARBETSNR.

RITNINGSNR.

REV

sex stycken i den hitflyttad raden i kvarter E. De är de äldsta vårdarna, från 1870-90-talet och finns i kvarter A-D, samt raden i E. De är idag fysiska historiska dokument som berättar om kyrkogårdens ålder, dvs. äldre än kyrkan. Alla dessa vårdar har dokumenterats med blankett och foto. Enligt CGK: s värdering bör alla kors, kedjor och staket av gjutjärn då de är en försvinnande liten rest av unik konstruktionsperiod inom byggnadssektorn.

V ä r d e f u l a / k l a s s 2 är de gravvårdar med kulturhistoriskt värde som är värda att bevara med hänsyn till kulturmiljön på hela begravningsplatsen, för ett kvarter eller en speciell tidsepok. På Tjärby kyrkogård har ca 70 vårdar tillförts denna klass. De flesta ligger i kvarter A, B och D, samt ca tio i kvarter C. I raden av flyttade vårdar i kvarter E finns nio vårdar i denna klass. Värdefulla är vårdar som är från 1800-tidigt 1900-tal, varav många är högresta stenvårdar vilka bidrar till kvarterens och kyrkogårdens ålderdomliga prägel. Dessa vårdar är ofta fina hantverk och har estetiskt utförande. Något yngre vårdar finns med när de har en särskilt estetisk utformning, ofta med sammanhörande vård och inramning. Dessa vårdar bör bevaras på ursprunglig plats eftersom de är värdefulla genom sin befintliga placering. De kan dock återupplåtas och omarbetas med stor varsamhet och respekt. Där inskriptionen är av särskilt värde bör denna framgå även efter återanvändning. Samtliga klassificerade vårdar är införda i en tabell, se bilaga 3. Ett antal av dessa vårdar är också inventerade med en egen blankett när de är särskilt utmärkande av något slag. Inga vårdar från tiden efter 1950 är klassificerade.

Ö v r i g a utgörs av övriga gravvårdar utan något högre kulturhistoriskt värde. Dessa har inte inventerats eller dokumenterats. I denna klass ingår samtliga vårdar från tiden efter 1950, samt äldre vilka ännu är rikt representerade. De har ofta gravrättsinnehavare och kan återupplåtas, flyttas och i vissa fall tas bort. Samtliga stenramar bör dock bevaras i kvarter D samt i den södra raden i kvarter A och C.

Generella riktlinjer för Tjärby kyrkogård

- Kvarterens planform skall bevaras och som en följd av detta även gångsystemet, så att de olika utvidgningsfaserna blir synliga. Huvudaxlarna och dess gångar bör ligga som utgångspunkt för framtida planering. De ursprungliga ritningarna, där sådana finns, bör stå som utgångspunkt vid förändringar och vård.
- De gångar som har kvar sin grusbeläggning bör behållas. Vid ev. handikappanpassning bör val av material noggrant prövas för att inte skada kyrkogårdens kulturhistoriska värde. Packat stenmjöl kan vara en lämplig metod. (Se boken ”*Tillgängliga gångar på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar*” för mer information om vilka gångar som passar på en kyrkogård.[96])
- Kyrkogårdens entréer; stigporten och de båda smidesgrindarna mellan stenstolpar, skall bevaras och underhållas med traditionella metoder och material. Omgärdning i

Alla gravplatser bör vara kantade av någon typ av inramning i den södra raden i kvarter A och C.

form av smidesstaket mellan pelare skall bevaras.

- Kyrkogården bör även vara omgärdad av en trädkrans. Denna är dock föryngrad till stor del, och kan även i fortsättningen bestå av den typ av träd som finns i aktuellt område.
- De äldre hamlade pilarna som kantar gångarna i kvarter A-D är mycket karaktärsskapande. Det bör finnas en plan för vård och ev. föryngring av dessa.
- Vid förändring/borttagande av träd krävs tillstånd från Länsstyrelsen. Alléer och träd utanför kyrkogården kan omfattas av miljöbalkens biotopskydd och Kulturmiljölagen och ev. förändring av dessa handläggs av länsstyrelsen.
- Kvarterens mark bör förbli täckt av gräsmatta indelad av grusgångar (undantag kvarter D).
- Den sparsamma vegetationen inom kvarteren är ett karaktärsdrag som bör bevaras. Endast små, lågväxande växter bör förekomma på de enskilda gravarna. De få kvarvarande sorgträden i de äldre kvarteren bör dock bevaras och vårdas.
- Andra inslag på kyrkogården i form av soffor, belysning, papperskorgar och servicestationer bör hålla hög kvalitet beträffande material och utformning, men vara neutrala och inte stjäla för stor uppmärksamhet från de gamla kulturhistoriska miljöerna.
- Gravkapellet bör bevaras, vårdas och underhållas med material och metoder som ursprunget.

Generella riktlinjer för gravvårdarna

- Kyrkogårdens gravanordningar ska spegla olika formvariationer och stilideal samt berätta om olika personer och yrkeskategorier som förekommit i trakten. Ovanliga/ålderdomliga titlar på gravstenar bör bevaras. Se även avsnitt om vård och underhåll av gravvårdar, vars inriktning bör följas.
- Det kan finnas en möjlighet att söka kyrkoantikvarisk ersättning för mycket värdefulla (klass 1) gravanordningar, där gravrätten återgått till församlingen och gravanordningen tillfallit upplåtaren, och då kan räknas som fasta anordningar på begravningsplats. För att ersättning ska kunna beviljas till vård av sådana gravanordningar ska de föras upp på en särskild förteckning ”kulturhistoriskt mycket värdefulla gravanordningar”. Förteckningen ska fastställas av kyrkorådet i samråd med länsstyrelsen. Församlingen ansvarar för att de gravanordningar som förts upp på förteckningen vårdas och bevaras.
- Alla gravanordningar som är mycket värdefulla/klass 1 skall bevaras och vårdas på plats d v s skadade vårdar skall lagas och konservator skall upprätta program för att på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Se även avsnitt om vård och underhåll av gravvårdar, vars inriktning bör följas.
- Alla gjutjärns-, smideskors och gjutjärnsplattor skall bevaras och vårdas och underhållas med traditionella metoder.
- Alla ovanliga omgärdningar av gjutjärn, smidesjärn och buxbom skall bevaras och vårdas och underhållas med traditionella metoder.

Äldre högresta stenvårdar ger kvarteren runt kyrkan en ålderdmlig karaktär.

- När en befintlig gravplats av kulturhistoriskt värde skall kompletteras med nya vårdar som t ex placeras i en stenram, bör den nya vården anpassas till den äldre vården genom liknande material, bearbetningssätt, typsnitt och formspråk.
- Nytillskott av gravanordningar bör ske på befintliga tomma gravplatser och med hänsyn till de äldre omkringliggande gravanordningarnas placering. Urnsättning kan tillåtas även i äldre kvarter om gravplatsen få samma storlek som en kistgrav.
- Värdefulla gravvårdar/klass 2 kan ev. återanvändas om inte omarbetningen minskar eller förvanskar det kulturhistoriska värdet. Omarbetning bör ske på ett för gravvården tidstypiskt sätt i fråga om bearbetning och utformning. Ovanliga/ålderdomliga titlar på

gravstenar bör bevaras. Vårdarna bör bevaras på ursprunglig plats, men i speciella fall kan det vara motiverat att de flyttas inom sin tidszon om det inte stör helhetsintrycket på kyrkogården eller del av kyrkogården.

- Övriga gravvårdar kan av kretsloppsskäl eller andra skäl återanvändas. Även omarbetning av dessa vårdar bör ske på ett för gravvården tidstypiskt sätt i fråga om bearbetning och utformning. Om skäl för bevarande saknas kan gravvårdarna bortföras. Gränsen för vad som betraktas som kulturhistoriskt värdefullt flyttas ständigt framåt och inom ett tiotal år kan 1950-60-talens gravvårdar betraktas som spår av äldre tiders gravvårdskultur som hotas av utplåning. Det är därför önskvärt att man så långt det är möjligt bevarar alla gravvårdar på sin ursprungliga plats.
- Vid förflyttning och omarbetning av en vård rekommenderas dokumentation genom fotografering. Genom fotona skall framgå stenens helhetsutseende, detaljer och text, samt vårdens placering på kyrkogården. Fotona bör sedan arkiveras då detta är av stort värde för den fortsatta samhällsforskningen och för enskilda släktforskare.

Minneslunden och den utvidgade delen från 1970-talet har arkitektoniska värden i sin väl genomtänkta och symmetriska plan.

Riktlinjer för kvarteren

Kvarter A, B och C

Utöver de generella reglerna gäller följande:

- Bevara karaktären med varierade gravar och flertal äldre höga och ibland monumentala stenvårdar.
- I de fall där klassificerade vårdar har en inramning bör även ramarna bevaras.
- Bevara alla stenramsgravar i den södra raden i kvarter A och C. Återlämnade gravramar skall bevaras och kan återupplåtas.
- Nya stenramsgravar kan tillåtas.
- Sorgträden i form av hängpilar bör bevaras och vårdas.
- De äldre hamlade träden vid gångarna bör bevaras och vårdas.
- Alla kvarvarande grusgångar inom kvarteren bör också bevaras.

Kvarter D

Utöver de generella reglerna gäller följande:

- Alla grusade ytor bör bevaras.
- Bevara alla stenramsgravar. Återlämnade gravramar skall bevaras och kan återupplåtas.
- Nytillskott av stenramsgravar kan tillåtas.
- Bevara karaktären med ålderdomliga vårdar i kvarterets västra och södra delar.

Kvarter E

Utöver de generella reglerna gäller följande:

- Bevara alla vårdar i raden av flyttade äldre vårdar i den södra delen av kvarteret. Här finns troligen kyrkogårdens äldsta stenar och en del har högt hantverksmässigt, materialmässigt värde och är unika för kyrkogården, representativa för den sena delen av 1800-talet.
- Karaktären av små kvarter indelade av låga klippta häckar, i kvarterets norra del, är en modern årsring på kyrkogården. Den bör därför bevaras.

Kvarter F, G och minneslunden

Utöver de generella reglerna gäller följande:

- Den ursprungliga planen för denna del är väl genomtänkt, symmetrisk och bygger vidare på den äldre kyrkogårdens plan. Den bör därför bevaras. Ytan bör vara grästäckt, indelad av grusgångar och ytorna kantas av trädrader.
- Genom sin ringa ålder bör kanske inga övriga kulturhistoriska värderingar läggas här, men planen har ett arkitektonisk värde.

Vård och underhåll av gravstenar

Följande råd är främst hämtade från *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, CGK, 2007.

För vård och underhåll av kulturhistoriskt värdefulla gravar har Riksantikvarieämbetet gett ut en skrift ”*Vård av gravstenar*”. Denna tar främst upp äldre vårdar, från medeltiden fram till mitten av 1800-talet. Skriften finns att ladda ner på Riksantikvarieämbetets hemsida raa.se

Kvarter E är indelad i mindre delar genom låga klippta häckar.

För nyare vårdar finns en skrift utgiven av Sveriges Stenindustriförbunds SSF:s *Stenhandbok om Gravvårdar*. Här finns bl a råd om hur stenar kan rengöras och underhållas.

Gravvårdar i klass 2/värdefulla och andra vårdar kan återupplåtas. Dessa vårdar bör stå kvar på sin ursprungliga plats eller möjligtvis flyttas inom sin tidszon för att ännu visa kvarterets eller kyrkogårdsdelens årsring och historia.

Återanvändning av vårdar kan kräva en viss bearbetning av stenen. Detta är möjligt med kristallina bergarter som granit, diabas, gnejs, porfyr och kvartsiter. Vilka är de stenarter som är vanligast förekommande på kyrkogården. Sedimentära bergarter som sandsten, kalksten, skiffer och marmor, vilka var vanligare i äldre tider, är olämpliga att bearbeta. Vårdar i metall kan och bör inte omarbetas. Det kan dock vara möjligt att förse dem med en ny metallplatta med ny inskription, vilket kan möjliggöra en återanvändning.

Vid omarbetning krävs hög hantverksskicklighet och stenkunskap, i högre grad än vid nytillverkning. Bearbetningsteknik och stil måste överensstämma med den ursprungliga gravvården.

Riktlinjer vid återanvändning är:

- Kulturhistoriskt värdefulla vårdar får inte utsätts för uppenbar risk att förstöras eller förlora sitt värde.
- Rengöring, omslipning eller nedhuggning av textyta får inte medföra att ursprungliga bearbetningar eller materialegenskaper förstörs.
- Text, stil, val av dekor samt bearbetning skall överensstämma med anordningens ursprungliga utförande och tidsepok.

Källor

Tryckta källor och litteratur

Aronson, Roland, *Kyrkogårdens estetik och minnesmärken*, Forntid-Nutid-Framtid, i *Sten* nr 3/2000, s 27-29

Bennett, Robert, Forsström, Margit, *Kyrkorna i Varberg – Sveriges kyrkor*, Halland, 1980

Berglund, Allan, *Kyrkogårdar i Nordhalland*, s 16-22 i *Vår bygd* 1922, Nordhallands hembygdsförening och Norra Hallands Kulturhistoriska förening, 1922

Bräkne-Hoby kyrkogård, Bräkne-Hoby pastorat, Lunds stift, en kulturhistorisk dokumentation, Länsstyrelsen i Blekinge, 2002

Bucht, Eivor m.fl., *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, Stad & Land, Movium/inst. för landskapsplanering, nr 103/1992, 1992

Bygd att vårda. Program för kulturmiljövård, Landsantikvarien, Hallands länsmuseer, Laholms kommun, 1987, Laholm

CGK, Centrala Gravvårdskommittén, Gravvårdar, Allmänna råd för bevarande och återanvändning, Stockholm, 1998

CGK, Centrala Gravvårdskommittén, Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar, Västerås, 2007.

Halland – Landskapets kyrkor, red. Markus Dahlberg, Sockenkyrkorna, Kulturarv och bebyggelsehistoria, universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala samt Riksantikvarieämbetet med stöd av Riksbankens Jubileumsfond, Riksantikvarieämbetets förlag, 2002

Hammarsköld, Hans, Theorell, Anita, Wästberg, Per, *Minnets stigar, en resa bland svenska kyrkogårdar,* Bokförlaget Max Ström, 2001

Kapellkyrkogården, Kulturhistorisk dokumentation med bevarandeplan, Kulturmiljö Halland, Hallands länsmuseer, 2004, Halmstad

Klintborg Ahlklo, Åsa, *Mellan trädkrans och minneslund – svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990,* Stad & Land nr 167, Movium, sekretariatet för den yttre miljön vid Sveriges lantbruksuniversitet, 2001

Knutsson, Ivar, *Veinge och Tjärby genom sekler, en hembygdsbok utgiven av Veinge Hembygdsförening,* Gustafsson i Hishult, 1986

Kulturmiljövård, nr 6:89, Tema kyrkogårdar, information utgiven av Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1989

Lundby kyrkogårdar, Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 9,Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och Göteborgs stadsmuseum, Göteborg, 1997

Nordiska museet, Svenskt liv och arbete nr 31, red. Mats Rehnberg, *Stenhuggarminnen,* Malung, 1973

Områden av riksintresse Kulturminnesvården Hallands län, del II, Länsstyrelsen i Hallands län, meddelande nr 1988:17, 1988

Onsala kyrkogård, Kulturhistorisk inventering, Förslag till bevarandeplan, Landsantikvarien, Hallands länsmuseer, 1996

Reijer. Pål., Sörensen. Ann-Britt., *Tillgängliga gångar på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar*, i Stad & Land 170:2007. Moviumcentrum för stadens utemiljö SLU, Alnarp. ISBN: 978-91-576-7235-3

Riksintressen för kulturmiljövården – Hallands län (N), beslut RAÄ 1996-08-27. Dokument uppdaterat 2013-09-11. Riksantikvarieämbetet

Släps kyrkogård, Kulturhistorisk dokumentation, Förslag till bevarandeplan, Kulturmiljö Halland, Hallands länsmuseer, 2003, Halmstad

Säve och Rödbo kyrkogårdar, Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 12, Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum, Göteborg, 1999

Vallda kyrkogård, Kulturhistorisk dokumentation, Förslag till bevarandeplan, Kulturmiljö Halland, Hallands länsmuseer, 2003, Halmstad

Vård av gravstenar, Riksantikvarieämbetet, Växjö, 2002

Wadsjö, Ambrosiani, *Kyrkogårdskonst- Avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar,* AB Svenska Teknologföreningens Förlag, Stockholm, 1919

Arkiv

Veinge församling

Gravkarta över Tjärby kyrkogård

Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIa:1, handlingar som rör kyrkogården, 1901-1949

Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1937-1996

Information lämnad av vaktmästare på Tjärby kyrkogård.

Landsarkivet i Lund

Veinge kyrkoarkiv OI: 1 Handlingar angående kyrka och kyrkogård 1694-1891

Veinge kyrkoarkiv, OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1943-1981

Kulturmiljö Halland, Hallands länsmuseer

Historiskt kartöverlägg – xxx
Lennartsson. Britt-Marie. Mascher. Catharina, *Kulturmiljöprogram för Laholms kommun, utkast*, s 270-278 (Veinge), s 233-238 (Tjärby) 2015
Kulturmiljö Halland arkiv, Veinge kyrka 1946-,

Lantmäteriet

Ekonomisk karta, Rikets allmänna Kartverk, ekonomiska avd. bladet Laholm, 1923

Riksantikvarieämbetet

Kopior ur ATA: s topografiska samling, Tjärby socken

Kulturmiljöbild: www.raa.kmb.se

FMIS Tjärby

Informant

Siv Hjalmarsson, Veinge Hembygdsförening, 2015-09-16

Foton

Fotografering har skett digitalt, i raw-format. Originalen till fotografierna förvaras i arkivet hos Kulturmiljö Halland, Hallands länsmuseer, Bastionsgatan 3 i Halmstad.

Film nr 2014-76 i arkivet innehåller fotografier som visar Tjärby kyrkogård är tagna i juli 2014-maj 2015. Fotona är tagna av Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland.

Fotnoter

1
2 Handbok, CGK
3 Bucht m. fl., s 12
4 Bucht m. fl., s 97
5 Bucht m. fl. s 12
6 Halland, landskapets kyrkor, s 22
7 Bucht m.fl., s 14-18
8 Släps kyrkogård, s 13
9 Onsala kyrkogård, s 11
10 Halland, landskapets kyrkor, s 65

11 Halland, landskapets kyrkor, s 20
12 Berglund, s 16-22
13 Hammarsköld m.fl., s 497
14 Raä, Halland, landskapets kyrkor, s 62-63
15 Wadsjö, Ambrosiani, s 54
16 Bucht m.fl., s 36
17 Bucht m.fl., s 14-15
18 Halland, landskapets kyrkor, s 36
19 Bucht m. fl., s 21-27
20 Bucht m. fl., s 21-29

21 Berglund, s 16-22
22 Bennet, s 6
23 Halland, landskapets kyrkor, s 41-66
24 Bucht m. fl., s 28-33
25 Kulturmiljövård 6:89, s 8
26 Bucht m.fl., s 32
27 Kulturmiljövård 6:89, s 4
28 Bucht m.fl., s 33
29 Kulturmiljövård 6:89, s 8
30 Bucht m.fl., s 34

31 Kulturmiljövård 6:89, s 4
32 Bucht m.fl., s 34
33 Klintborg Ahlklo, s 25-26
34 Kulturmiljövård 6:89, s 18-19
35 Klintborg Ahlklo, s 28-29
36 Aronson, s 28-29
37 Aronson, s 28
38 Kulturmiljövård 6:89, s 11
39 Aronson, s 27
40 Kapellkyrkogården, s 13

41 Kulturmiljövård 6:89, s 4
42 Wadsjö/Ambrosiani, s 72
43 Vård av gravstenar, s 4
44 Vård av gravstenar, s 4
45 Kulturmiljövård 6:89, s 15
46 Hammarsköld m.fl., s 371
47 Kulturmiljövård 6:89, s 43
48 Hammarsköld m.fl., s 351
49 Kulturmiljövård 6:89, s 15
50 Lundby kyrkogårdar, s 13

51 Hammarsköld m.fl., s 351-355
52 Kulturmiljövård 6:89, s 5
53 Kulturmiljövård 6:89, s 20-23
54 Hammarsköld m.fl., s 356
55 Berglund, s 16-22
56 Hammarsköld m.fl., s 497, 518
57 Kulturmiljövård 6:89, s 15-17
58 Kulturmiljövård 6:89, s 17
59 Vård av gravstenar, s 4
60 Säve och Rödbo kyrkogårdar, s 14

61 Kulturmiljövård 6:89, s 18-19
62 Kulturmiljövård 6:89, s 18-19
63 Kulturmiljövård 6:89, s 43
64 Vård av gravstenar, s 4
65 Kulturmiljöprogram för Laholms kommun, utkast, s 233-238
66 Områden av riksintresse Kulturminnesvården Hal lands län, del II, Länsstyrelsen i Hallands län, meddelande nr 1988:17, 1988
67 Bygd att bevara, 1987, s 173
68 Riksantikvarieämbetet, Riksintressen för kultur miljövården – Hallands län (N), beslut RAÄ 1996-08-27. Dokument uppdaterat 2013-09-11.
69 Karakterisering, kyrkoinv, ML
70 ATA, tidningsartikel i Hallandsposten 1932-06-30

71 FMIS, Riksantikvarieämbetet, Tjärby 10:1

72 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIa:1, handlingar som rör kyrkogården, 1901-1949, artikel i Sydhalland, 1907-10-01
73 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIa:1, handlingar som rör kyrkogården, 1901-1949, Kungl. Byggnadst. Godkännande 1927-06-13
74 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIa:1, handlingar som rör kyrkogården, 1901-1949, Kungl. Byggnadst. Godkännande 1930-11-07
75 ATA, tidningsartikel i Hallandsposten 1932-06-30
76 http://kulturnav.org/
77 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIa:1, handlingar som rör kyrkogården, 1901-1949, brev H. Wadsjö, 1935-04-17
78 Veinge kyrkoarkiv, OIb:1, handlingar som rör kyr kogården, 1943-1981, uppmätningsritning med be skrivning
79 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1937-1996, arbetsbeskrivning, Nils Håkansson, Halmstad, 1948
80 Veinge kyrkoarkiv, OIb:1, handlingar som rör kyr kogården, 1943-1981, Wadsjö 44-11-03

81 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIa:1, handlingar som rör kyrkogården, 1901-1949, kyrkorådets beslut 1947-10-14
82 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1937-1996, utvidgning 1967-72
83 ATA, tidningsartikel i Hallands Posten 1972-09-18
84 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1937-1996
85 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1937-1996,
86 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1937-1996,
87 Veinge kyrkoarkiv, Tjärby OIb:1, handlingar som rör kyrkogården, 1937-1996, Minneslund, beskriv ning, AI-Konsult i Laholm AB 1989
88 FMIS, Riksantikvarieämbetet, Tjärby 10:1
89 FMIS, Riksantikvarieämbetet, Tjärby 68
90 FMIS, Riksantikvarieämbetet, Tjärby 69

91 FMIS, Riksantikvarieämbetet, Tjärby 37:1
92 Kulturmiljöprogram för Laholms kommun, utkast, s 238
93 Nordiska museet, Stenhuggarminnen, s 11-15
94 Söndrum – bygd i förvandling, s 25-56. Söndrums hembygdsförening 1971-1981, s 57-61.
95 Bräkne-Hoby kyrkogård, 2002
96 Pål Reijer och Ann-Britt Sörensen, Tillgängliga gångar på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar, Stad & Land 170:2007. Movium- centrum för sta dens utemiljö SLU, Alnarp. ISBN: 978-91-576-7235-3

Kulturhistorisk kyrkogårdsinventering

Inventerat av:
Datum:
Länn:
Kommun:
Fastighet:
Stift:
Församling:
Kyrkogård:
Övrigt:

Foto/fotograf:
Originalmaterial:

HISTORIK

Anläggningsår:

Utvidgningsår:

Förändringar:

Fornlämningar/arkeologiska undersökningar:

Byggnader:

Övrigt:

KÄLLOR

Kartmaterial:
Ekonomisk karta
Äldre kartor:

Litteratur:
Andra källor:

Arkiv:

BESKRIVNING

Omgivning/läge i landskapet:

Omgärdning:

Ingångar:

Vegetation (som påverkar helheten):

Planform:

Gångsystem:

Nutida prägel/huvudkaraktär:

Byggnader:

Fornlämningar:

Konstnärlig utsmyckning:

Minneslund:
Askgravlund/askgravplatser:

Kulturhistorisk bedömning:

Kvartersinventering

Inventerat av: Britt-Marie Lennartsson Foto: BML/digitalt
Datum: 2014-09-23 Originalmaterial: Kulturmiljö Halland
Kyrkogård:
Kvarter:

BESKRIVNING
Omgivning:

Omgärdning:

Ingångar:

Vegetation:

Planform:

Gångsystem: kantad av grusgångar

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÅRDSTYPER:
GENOMGÅENDE MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

KULTURHISTORISK INVENTERING
Gravplatser

[illegible]

[illegible]	Datum 20150817
[illegible] Veinge kyrkogård	
Gravplatsbeteckning [illegible] B	

Inventerare: BML	Fotograf BML
Gravrättsinnehavare: ☐ finns	☐ finns ej

Beskrivning och inskription

Mått: höjd, bredd, tjocklek. Materialbeskrivning, Färg, Inskription

Skador vid besiktningstillfället

[illegible]

Gravplats:

Omgärdning markera med X och ange material för omgärdning	Ytmaterial markera med X	
☐ Stenram	☐ 1. Sand	☐ 5. Annat (t. ex. blomster, urnor, statyer):
☐ Staket	☐ 2. Singel	
☐ Häck	☐ 3. Gräs	
☐ Annat	☐ 4. Stensättning/Plattor	

Gravanordning:

Typ (ange antal)	Sten	Trä	Järn/smide	Annat
Stående				
Liggande				
Lutande				
Annat				
Ange art av sten/trä				

Typ av inskription markera med X

☐ Försänkt

☐ Förhöjd

☐ Metallbokstäver/tavla

☐ Annat:

Placering

[illegible]

[illegible]

Bilaga 1 C

Plats för foto eller liknande

Inskription

Kulturhistoriskt värde

☐ Mycket värdefull ☐ Värdefull

Markera med X samt motivera:

☐ Bemärkt person ☐ Tidstypisk ☐ Inskription ☐ Unikt hantverk/ tillverkningssätt

Motivering:

Originalmaterial från inventeringen förvaras hos huvudmannen: Höks Pastorat

Kopia har tillställts länsmuseet: Kulturmiljö Halland

FORM036 Utgåva 06 2013.01 Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation

Bilaga 2

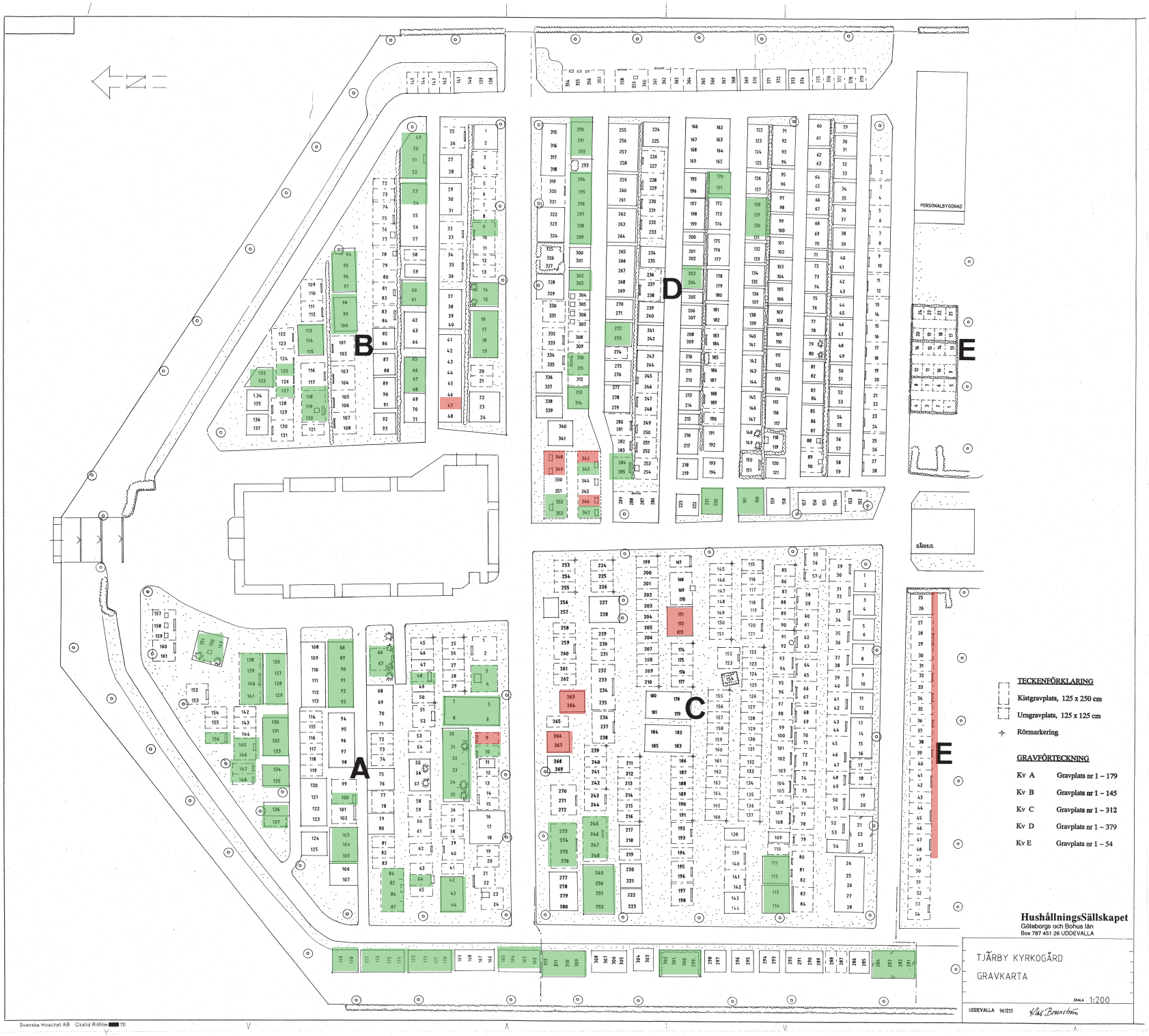

Klass 1/ mycket värdefull

Klass 2/ värdefull

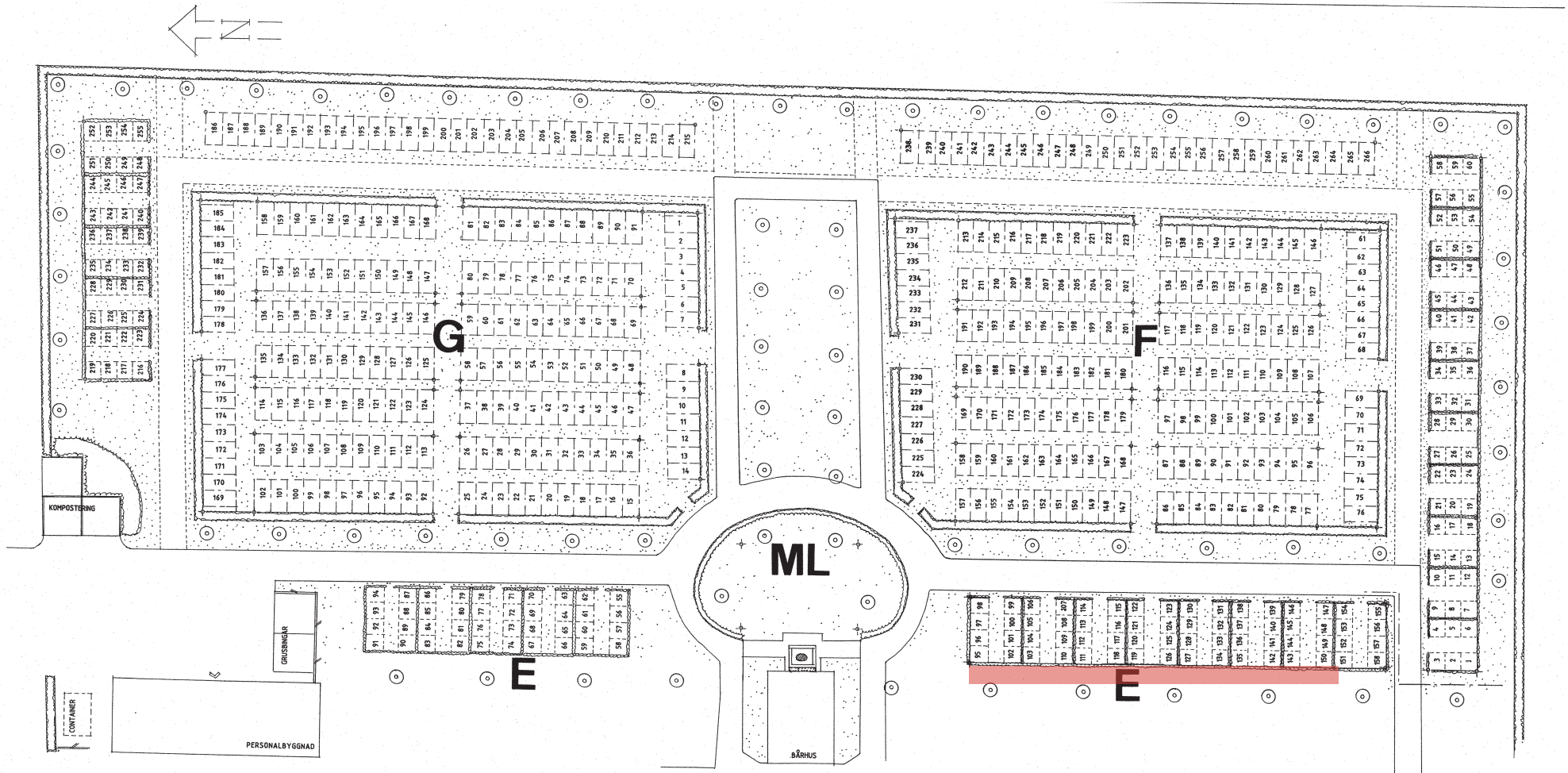

TECKENFÖRKLARING

Kistgravplats, 125 x 250 cm

Urngravplats, 125 x 125 cm

Rörmarkering

GRAVFÖRTECKNING

Kv E	Urngrav nr 55 – 158
Kv F	Urngrav nr 1 – 60 Kistgrav nr 61 – 266
Kv G	Kistgrav nr 1 – 215 Urngrav nr 216 – 255
Kv ML	Minneslund

HushållningsSällskapet
Göteborgs och Bohus län
Box 787 451 26 UDDEVALLA

HANDLÄGGARE

UDDEVALLA 961213

TJÄRBY NYA KYRKOGÅRD

GRAVKARTA

SKALA 1:200

ARBETSNR. | RITNINGSNR. | REV

Gravvårdsinventering BILAGA 3.

Kyrkogård: Tjärby Kvarter: A

gravnr	klass	stenram	högrest sten	annat motiv	inv. blanke	foto, dag	fotonr	Titel	ålder
A 9	MVF/klass 1		x	äldsta, marmor	x	2015-05-06	3237-38	lantbrukaren	1875
A 10	VF/klass 2		x			"	3243	lantbrukaren	1896
A 3	VF/klass 2		x	titeln		"	3241	fd riksdagsmannen	1892
A 5-8	VF/klass 2	x	x			"	3242	fd folkskolläraren	
A 30-35	VF/klass 2	x	x			"	3245	byggmästaren	
A 42-43	VF/klass 2	x	x			"	3246		
A 48	VF/klass 2		x	ålder, ex på grovhuggen sten	x	"	3247		1881
A 64	VF/klass 2		x			"	3250	lantbrukaren	1910
A 66-67	MVF/klass 1		x	en av de äldsta, marmor	x	"	3239	lantbrukaren	1890
A 84-86	VF/klass 2		x			"	3251		1917
A 88-93	VF/klass 2	X		ex på låg bred vård med integrerad ram		"	3253		
A 100	VF/klass 2		x	en av de högsta, största, dekoren		"	3257	hemmansägaren	
A 103-105	VF/klass 2	x		vård och ram i fin enhet		"	3258	lantbrukaren	1916
A 126-129	VF/klass 2		x	ovanlig form, klotkrönt, Romberg	x	"	3259		
A 130-133	VF/klass 2	trol borta		jugend, fin stenkantad rabatt, titel		"	3260	trädgårdsmästare	
A 134-135	VF/klass 2		x	titeln		"	3261	kyrkovärden	
A 136-137	VF/klass 2		x			"	3262		
A 138-141	VF/klass 2		x			"	3263		
A 145-146	VF/klass 2		X	obelisk	x	"	3264	-	1910
A 149-151	VF/klass 2	X		unik stenram med smidesräcke	x	"	3265	hemmansegaren	1875
A 156	VF/klass 2		x	inskription, titel	x	"	3270	lanmätaren	1900
A 162-165	VF/klass 2	x				"	3271		
A 170-173	VF/klass 2	x	x			"	3273		1933
A 174-177	VF/klass 2	x	x	stenram med klot, unik form	x	"	3275	lantbrukaren	1926
A 178-179	VF/klass 2	x		ex på låg bred vård med integrerad ram		"	3276		

Gravvårdsinventering

Kyrkogård: Tjärby Kvarter: B

gravnr	klass	stenram	högrest sten	annat motiv	inv. blanke	foto, dag	fotonr	Titel	år
B 9-10	VF/klass 2		x			"	3278	fd hemmansäg.	1912
B 14-15	VF/klass 2	x	x			"	3280		1911
B 16-19	VF/klass 2	x	x	tre högresta diabasvårdar i samma ram,		"	3281	lantbrukaren	1906
				den norra med fin dekor			3282	lantbrukaren	
B 47	MVF/klass 1		x	marmordekor	x	"	3283	?	1885
B 49-52	VF/klass 2		x	bautasten, ska bli askgravlund	x	"	3284-86	lantbrukaren	1922
B 53-54	VF/klass 2	x	x	bautasten med mkt fin dekor i relief	x	"	3287-88	lantbrukaren	1920
B 60-61	VF/klass 2	x	x	högrest äldre vård m ram		150526	3317		1922
B65-68	VF/klass 2	x	x	en av de äldsta, före kyrkan	x	"	3318		1884
B 94-97	VF/klass 2		x	en av de större bautastenarna, hantverk, inskription		"	3320		1918
B 98-100	VF/klass 2	x	x 2 st	två högresta i stor stenram		"	3321	lantbrukaren	1917-18
B 113-115	VF/klass 2		x	hantverk, konstn utf, titel		"	3322	timmerhandlarer	1916
B 118-120	VF/klass 2		x	bauta, en av de äldre, titel		"	3323	F Postförvaltaren	1901
B 125	VF/klass 2		x	ovanl senart, vacker, ålder		"	3324-25	lantbrukaren	1914
B 127	VF/klass 2		x	typisk diabasvård, hög sten		"	3327	fd lantbrukaren	1915
B 132-133	VF/klass 2	x		ram anpassad till kvarterets trinagulära form,		"	3328	änkan	1916
				ex på mindre vår 1910-tal, jugend dekor					

Gravvårdsinventering

Kyrkogård: Tjärby Kvarter: C

gravnr	klass	stenram	högrest sten	annat motiv	inv blank	foto, dag	fotonr	Titel	år
C 111-112	VF/klass 2	x		mkt fin art dec, låg m ram, titel	x	150526	3329-30	sv. Amerikanen	1925
C 113-114	VF/klass 2	x	x	högrest diabas med fin ram		"	3331	hemmansägaren	1925
C 171-173	MVF/klass 1		x	en av de äldsta	x	"	3332		1897
C 245-248	VF/klass 2		x	högrest i svart diabas, rel gammal		"	3333	lantbrukaren	1910
C 249-252	VF/klass 2	x	x	mkt stor, påkostad, dekorativ, ovanl		"	3334		1918
C 263-264	MVF/klass 1		x	äldsta, 1880	x	"	3335	hustrun	1880
C 268-269	MVF/klass 1			unik, hantverk, en av de äldsta	x	"	3336-37		1876
C 273-276	VF/klass 2		x	bautasten		"	3338	lantbrukaren (trol)	1915
C 281-284	VF/klass 2			smidesstaket, fin vård mitten 1900-talet		"	3339		
C 299-302	VF/klass 2			buxbomsinhägnad		"	3340		
C 309-312	VF/klass 2	x		korsformad sten		"	3341		

Gravvårdsinventering

Kyrkogård: Tjärby Kvarter: D

gravnr	klass	stenram	högrest sten	annat motiv	inventerad	foto, dag	fotonr	Titel	år
D 128-131	VF/klass 2	x		fint ex på 1940-t, bevarade rabatter		150526	3342		1945
D 160-161	VF/klass 2	x	x	fint ex på 1920-t, monumental, unik på Tjärby, fin ram m stenkulor		"	3343	fd kvarnägaren	1925
D 170-171	VF/klass 2	x		fint ex 1940-t, dekor, hantverk		"	3344	förmannen	1946
D 203-204	VF/klass 2	x		fint ex 1940-t, dekor, hantverk		"	3346	lantbrukaren	1944
D 220-221	VF/klass 2	x	x	högrest, äldre 1903		"	3348	fd lanbrukare	1903
D 272-273	VF/klass 2	x		äldre form som levde kvar till 1920-t		"	3349		1924
D 284-285	VF/klass 2		x	unik på Tjärby, hantverk, äldre		"	3351	lanbrukaren	1897
D 290-292	VF/klass 2		x	obelisk, imskription, titel	x	"	3352	skollärarinnan	1924
D 294-299	VF/klass 2		x	se B 53-54		"	3353	lantbrukaren	1922
D 302-303	VF/klass 2			unik i marmor,		"	3354		1922
D 310--311	VF/klass 2		x	bautasten		"	3355		1917
D 313-314	VF/klass 2		x	högrest, en av de äldsta 1881	x	"	3357	fd lanbrukare	1881
D 342	MVF/klass 1			unik, hantverk, gammal	x	"	3360	gästgivaren	1864
D 343 (ca)	VF/klass 2			unik, marmor	x	"	3361		1916
D 346	MVF/klass 1		x	unik, gammal, titel	x	"	3362	enkefru	1880
D 347	VF/klass 2			unik, gammal, hantverk	x	"	3363		1896
D 348	MVF/klass 1			unik, gammal, tidstypisk, hantverk	x	"	3364		1871
D 349	MVF/klass 1		x	unik, gammal, tidstypsisk, titel	x	"	3366	gästgivaren	1871
D 352-353	VF/klass 2		x	unik bautasten	x	"	3367		1903

Gravvårdsinventering

Kyrkogård: Tjärby Kvarter: E

Det finns ingen numrering på plankartan varför vårdarna har numrerats från ett och uppåt hur de står, från norr till söder.

gravnr	klass	stenram	högrest sten	annat motiv	inventerad	foto, dag	fotonr	Titel	år
E 1	MVF/klass 1			marmorvård, ålder		150901	3729	-	
E 2	MVF/klass 1		x	ålder, en av de äldre på kyrkogården		"	3730	lantbrukaren	1878
E 3	MVF/klass 1			marmorvård, ålder, unik form		"	3731		
E 4	MVF/klass 1			tidstypisk, hög ålder		"	3732		1872
E 5	VF/klass 2			tidstypisk, ålder		"	3733	lantbrukaren	1891
E 6	VF/klass 2			mindre vård, dekor		"	3734		1910
E 7	VF/klass 2			mindre vård, inskription, ålder		"	3735	moder	1891
E 8	VF/klass 2			ovanlig, dekor		"	3736		1938
E 9	MVF/klass 1			marmorskiva, dekorativ form		"	3737		
E 10	VF/klass 2			marmorskiva		"	3738		
E 15	VF/klass 2			ålder, en av de äldsta		"	3739		1880
E 16	MVF/klass 1			sten med infälld marmorskiva, ålder		"	3740		1891
E 17	VF/klass 2			korsformad, ålder		"	3741		1895
E 18	VF/klass 2			bautasten, miljöskapande, ålder		"	3742		1899
E 19	VF/klass 2		x	högrest, miljöskapande, en av de äldsta		"	3743	lantbrukaren	1872
E 20	VF/klass 2		x	högrest, miljöskapande, dekor		"	3744-45		1910
E 21	VF/klass 2			ex på liten äldre sten, bearb. Baksida		"	3746		
E 26	VF/klass 2			ovanlig, inskription		"	3748		1918

KULTURMILJÖ HALLAND

Postadress: Bastionsgatan 3 | 302 43 Halmstad | Tel: 035-19 26 00
Fax: 035-19 26 26 | E-post: kansli@kulturmiljohalland.se | Hemsida: www.kulturmiljohalland.se